

TRANSPARANT

- ✓ Piet Mondriaan
- ✓ Isaäk van Dijk
- ✓ De Doorbraak
- ✓ Vrijmaking
- ✓ Calvijn

Tijdschrift van de Vereniging van Christen-Historici
jaargang 5 nummer 3 augustus 1994

LUSTRUMVIERING

In september hopen we het 5-jarig bestaan van de VCH te vieren op onze jaarvergadering die gehouden wordt

op D.V. zaterdag 10 september 1994
in de wijkzaal van de Jacobikerkerk te Utrecht

Sint Jacobsstraat 31
(op loopafstand van het Centraal Station van de NS)

Vanaf 9.30 ontvangst met koffie

Ochtendprogramma
jaarvergadering (vanaf 10.00 uur)

Middagprogramma
(viering van het vijfjarig lustrum)

Sprekers:

dr. R. Kuiper: 'Vijf jaar VCH'

ir. J. van der Graaf: 'Historisch besef in onze tijd'

's Middags hopen we twee nieuwe publikaties te presenteren:

dr. G. Harinck en dr. R. Kuiper (red.)
Groen van Prinsterer en de geschiedenis. Historische opstellen

dr. R. Kuiper

Herenmijterij, vernieuwing en sociaal conflict in de antirevolutionaire beweging, 1871-1894
(Transparantreeks nr. 3, deze uitgave ontvangen leden gratis).

Voorts wordt onze lustrumviering opgeluisterd door de volgende activiteiten:

- orgelbespeling op het orgel van de Jacobikerkerk
- rondleiding over de geschiedenis van de Jacobikerkerk
- expositie door Anneke Kaai (kunstenares) van schilderijen met bijbelse thema's

Toegang Gratis

Reserveer alvast deze feestelijke datum in uw agenda !

Colofon

Transparent is het tijdschrift van de Vereniging van Christen-Historici en verschijnt vier keer per jaar.

Grondslag en doel

De VCH heeft als grondslag de Bijbel, het geïnspireerde Woord van God, en de Gereformeerde belijdenis. De vereniging heeft ten doel op basis van haar grondslag de bezinning op de geschiedenis en haar beoefening en overdracht in Nederland te bevorderen en aan te moedigen, alsmede de belangen van haar leden, voorzover deze samenhangen met de beoefening van de geschiedenis, waar mogelijk te behartigen.

Bestuur van de VCH

R. Kuiper (voorzitter)
mw. H.J. van de Streek (secretaris)
F. Quist (penningmeester)
R. Bisschop (tweede voorzitter)
G. Harinck (adjunct)
mw. P.G. van Maldegem-Luteijn (onderwijszaken)
G.J.A. Raven (curasuswerk)

Comité van aanbeveling

dr. R.H. Bremmer, prof. dr. A.Th. van Deursen,
dr. W.J. op 't Hof, prof. dr. C. Graafland,
dr. G. Puchinger, prof. dr. G.J. Schutte,
prof. dr. W. van 't Spijker,
dr. J.R. Wolffe (University of York)

Erelid

mw. drs. J.L. van Essen

VCH-Secretariaat

Voor informatie en administratieve zaken kan men zich wenden tot het VCH-secretariaat: Postbus 24062, 3502 MB Utrecht. Adreswijzigingen en opzeggingen dienen schriftelijk te geschieden.

Redactie *Transparent*

J.L. Krabbendam (hoofdredacteur)
F. Quist (eindredacteur)
mw. J.I.C. de Jong-Kooij
A.A. van der Schans
K. van der Zwaag

Redactie-adres

Viermeistraat 26
4695 EW Sint-Maartensdijk
tel. 01666-3853

Abonnementen

Abonnementen kunnen op elk gewenst moment ingaan. Leden en donateurs ontvangen *Transparent* automatisch. De contributie bedraagt f 40,- per jaar (studenten f 30,-). Donateurs betalen minimaal f 55,-. Niet-leden, secties en instellingen kunnen zich op *Transparent* abonneren voor f 45,-.

Losse nummers

Losse nummers kunnen worden aangevraagd bij het redactie-adres of via overmakingen op giro-nummer 2664113 t.n.v. penningmeester VCH, Sint-Maartensdijk, onder vermelding van het betreffende nummer. De prijs bedraagt f 12,50 per stuk (inclusief porto).

Overname

Gahele of gedeeltelijke overname van artikelen is toegestaan na schriftelijke of mondelinge toestemming van de redactie.

Illustratiemateriaal

Wie meent rechten te kunnen doen gelden op één of meerdere illustraties, kan zich in verbinding stellen met de redactie.

ISSN 0928-1282

Inhoud

Redactioneel	2
Hans Krabbendam	
Column: Interieur	3
Henk Helmantel	
Het jaar van evenwichtskunstenaar Piet Mondriaan	4
Adri Geelhoed	
"Een rijk geïnstrumenteerd innerlijk leven"	9
Isaäk van Dijk en de historia	
Ewald Mackay	
Wat bezielde ze? Over de oorsprong, het streven en de actualiteit van de Doorbraak	14
Ton van der Schans	
Vrijmaking in bezet gebied	23
J. Ridderbos	
Commentaar: Bij de herdenking van de Vrijmaking	27
Roel Kuiper	
Breedheid van Calvin niet in één boek te vangen	28
Klaas van der Zwaag	
Verslag Studieconferentie God, Nederland en Oranje	31
Ton van der Schans	
Calvinisten in pers en politiek: cursus 1994	33
Peter Siebe	
Verenigingsnieuws	36
Personalia	36
Recensierubriek	37

Redactioneel

Hans Krabbendam

In de zomer brengt *Transparent* wat lichter leesvoer over kunst en politiek. In de column beschrijft de bekende kunstschilder Henk Helmantel zijn relatie met het verleden. Hij vertaalt de continuïteit van geloofsbeleving in zijn schilderijen van vooral kerkinterieurs en stillevens. Hij doet daarmee historici beseffen dat overdracht van de rijkdom van de geschiedenis niet alleen door het schrift, maar ook (en misschien nog sterker) door het beeld kan gebeuren.

In de kunst komt ook het moderne levensgevoel duidelijk tot uiting. Vijftig jaar geleden overleed Piet Mondriaan. Mondriaan zocht naar evenwicht in het beweeglijke moderne leven en drukte dat uit in zijn bekende composities. Hij kwam tot heel andere resultaten dan Helmantel en het is leerzaam om beide visies te vergelijken. De wisselwerking tussen onderwerpskeuze en verwerking zijn buitengewoon interessant. Wie de moeite wil nemen om door de ogen van kunstenaars naar onze tijd te kijken (reproducties in zwart/wit zijn povere aansporingen daartoe) heeft daar deze zomer volop de gelegenheid voor.

Ewald Mackay schetst het leven van de Groningse ethische theoloog Isaäk van Dijk (1847-1922), wiens opvatting over de relatie tussen geloof en geschie-

denis aansluit bij moderne inzichten over de samenhang tussen persoonlijke overtuiging en wetenschappelijk onderzoek. Het verrassende van Van Dijk is niet alleen zijn goed beargumenteerde verzet tegen het reduceren van de werkelijkheid tot het waarneembare, maar dat hij ook in zijn eigen levensgang de eenheid tussen denken en leven heeft gezocht. Daarom is het belangrijk en bemoedigend om kennis te nemen van zijn werkwijze.

Ton van der Schans licht de geschiedenis van de Doorbraak door, de poging van de naoorlogse PvdA om de positie van de confessionele partijen te doorbreken. Hij onderzoekt de verschillende bronnen die tot de Doorbraak hebben geleid en concludeert dat hoewel er te rechte kritiek op de belangenpolitiek van de christelijke partijen te leveren is, het eigen christelijke geluid verloren is gegaan in de PvdA. Hoewel de Doorbraak op politiek gebied mislukt is, is de invloed van het gedachtegoed van de Doorbraak weldegelijk groot geweest in het geestelijk klimaat van, vooral, de Nederlandse Hervormde Kerk. Hij verbindt daaraan consequenties voor christenen in de politiek.

Ging dit eerdere artikel over de invloed van geloof op de politiek, de gere-

formeerde predikant J. Ridderbos onderzoekt een speciaal geval van de invloed van een politieke situatie op kerkelijke ontwikkelingen en wel de rol van de bezetting op het scheuren van de Gereformeerde Kerken in Nederland in 1944. Hij vond aanwijzingen dat de Duitse bezetter geen actieve rol heeft gespeeld, maar dat de oorlogsomstandigheden wel bevorderend hebben gewerkt in het uitenvallen van de Gereformeerden in 'synodalen' en 'vrijgemaakten'. Dit jaar zal de 'Vrijmaking' breed worden herdacht en dat is een goede zaak, schrijft Roel Kuiper in zijn commentaar, omdat er aan beide zijden van de breuklijn over deze gebeurtenis nagedacht moet worden.

Sterke historische persoonlijkheden veroorzaken heftige reacties. De naam Calvijn is voldoende om allerlei karikatuurale beelden op te roepen. Klaas van der Zwaag analyseert drie recente Calvijnbiografen op hun invalshoek. Ze zoeken alledrie naar aanknopingspunten die Calvijn begrijpelijk en aanspreekbaar maken voor onze tijd, in zijn opvattingen over de mens, in zijn zoeken naar orde in een snel veranderende tijd en in een bewogen hervormer van kerk en cultuur.

VCH Repro-Reeks

De VCH heeft een serie met heruitgaven van moeilijk toegankelijke en minder bekende publikaties van (overleden) christen-historici. Het is de bedoeling dat deze serie per jaar met enkele nummers wordt uitgebreid. Tot nu toe verschenen:

1. J.G.R. Acquoy, *Mislukte pogingen der Nederlandsche Gereformeerde Kerken, om hare geschiedenis te doen beschrijven*, (1894).
2. J.G.R. Acquoy, *Het nut der beoefening van de geschiedenis der Hervormde Kerk in Nederland*, (1878).
3. H. Bouwman, *Het Object der Kerkgeschiedenis*, (1903).
4. A. Eekhof, *Het Gereformeerd Protestantisme*, (1915).
5. A.A. van Schelven, *De School met den Bijbel en het onderwijs in de geschiedenis*, (1934).
6. G. Groen van Prinsterer, *Een woord aan ouders en onderwijzers, bij de uitgave van de bijbelsche geschiedenissen*, (1842).
7. G. Groen van Prinsterer, *Regt der Gezindheden, Regt der Hervormde Gezindheid, Afsgecheidenen*, uit: adviezen in de Tweede Kamer der Staten-Generaal, (1857).
8. G. Groen van Prinsterer, *Mededeeling aangaande eene reis in Frankrijk en Duitschland in het belang van het Huis-archief des Konings*.
9. A.A. van Schelven, *Willem van Oranje's geloof en godsdienstpolitiek*, (1933).
10. Z.W. Sneller, *De nationale beteekenis der oranje-dynastie*.
11. L.J. van Apeldoorn, *De financieele verhouding tusschen kerk en staat*, (1919).
12. P. Scholten, *Het geloof in het Nederlandsche volksleven*, (1941).

Leden betalen voor deze uitgaven f 5,- per stuk; niet-leden betalen f 7,50. Prijzen exclusief verzendkosten.

Bestellingen kunnen gericht worden aan het VCH-secretariaat, Postbus 24062, 3502 MB Utrecht.

Nu ik op weg ben in mijn vijftigste levensjaar, kan ik ook al spreken en nadenken over mijn geschiedenis. Daarbij heb ik heel sterk het gevoel dat de mijne is ingebed in en een onderdeel vormt van de geschiedenis van voorgaande eeuwen. Dat heeft zeker betrekking op mijn vak als kunstschilder, dat ik nu al 27 jaar beroepsmatig uitoefen.

Alhoewel ik niet opgroeide in een milieu waar cultuur een grote rol speelde, was mijn aandacht heel snel gewekt, toen ik als kind reproducties van schilderijen onder ogen kreeg. Na mijn opleiding aan de Academie Minerva in Groningen vestigde ik mij in mijn geboorteplaats Westeremden in de provincie Groningen.

Wie mijn werk bekijkt zal het, denk ik, ervaren als werk dat sterk verankerd is in een doorgaande traditie van figuratieve schilderkunst met toch ook soms typisch twintigste eeuwse accenten in compositie en kleurgebruik. De onderwerpskeuze van het stilleven en het kerkinterieur maakte ik in de late jaren zestig, beide thema's geven naar mijn mening heel veel mogelijkheden om je bezig te houden met compositie, sfeer, licht en ruimtewerking binnen de afgegrensde ruimte van de omvang van de kerk of het hoekje in je atelier waar je je stillevens rangschikt.

Het kerkinterieur ontdekte ik niet via Saenredam of Bosboom, maar door het in ogenschouw nemen van de echte kerken. De subtiele lichtspelingen op witte kalkmuren en de ruimte-ervaring zowel in een intieme, kleine dorpskerk als in een grote stadskerk of kathedraal maken steeds weer diepe indruk op mij.

Maar er is meer. Het zijn ook de ruimtes waar mensen die geraakt zijn door het evangelie het contact met God zoeken binnen de gemeente van Jezus Christus. En dan is het alsof ook het gebouw zelf zijn eigen taal daarin spreekt, zoals

ook de tempel in Jeruzalem het hart van de gelovige Israëliet sneller liet kloppen, vooral na een lange tocht van buiten de stad. Een kasteel, stadhuis of buitenplaats kunnen architectonisch en geschiedkundig eveneens uiterst boeiend zijn, maar missen dat aspect.

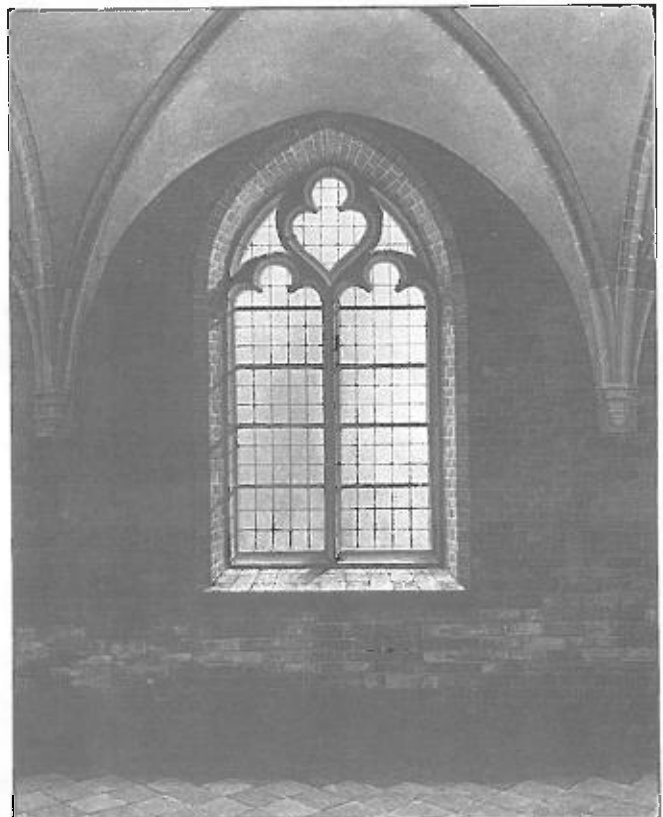
De manier waarop ik te werk ga is sterk verwant met Saenredam. Ter plekke wordt een werktekening gemaakt die alle nodige informatie geeft over architectuur, licht en kleur. Van de tekening wordt vaak een groter schilderij gemaakt. In drie fasen bereiken de meeste werken hun voltooiing. Juist door die manier van schilderen kun je de kleuren een levendigheid meegeven die nodig is om uit te drukken wat je wilt. Wat voor kerkinterieurs geldt, wordt ook toegepast in stillevens. Wie mijn werk door de jaren heen vergelijkt ontdekt een langzaam proces van een nogal koele, zakelijke aanpak naar meer warmte en zachtere overgangen van licht en kleur. Ik hoop in mijn werk gevoelens op te roepen van harmonie, evenwicht en rust gevat in hechte, heldere composities. Het is een voorrecht zo bezig te zijn, zelf van de schilderkunst te genieten en anderen daarin ook te laten delen.

Mogelijk is het een bouwsteen die zich voegt bij al die andere stenen die samen een teken vormen van het komende Koninkrijk.

Wie kennis wil nemen van het werk van Henk Helmantel kan dat deze zomer doen in Westeremden in Expositieruimte "De Weem", Abt Emopad 2, Westeremden, tel. 05965-1415. Ter gelegenheid van het vijftienvigjarig bestaan van de Stichting Oude Groninger Kerken toont hij 40 kerkinterieurs uit een groot gedeelte van Nederland, aangevuld met Middeleeuws beeldhouwwerk uit West-Europa. De expositie is geopend woensdag t/m zaterdag van 13.00-17.00 uur in de periode 11 mei t/m 25 juni 1994.

In de maanden juli, augustus en september volgt een presentatie op vrijdag en zaterdagmiddagen (13.00-17.00 uur) van stillevens en enkele kerkinterieurs uit eigen collectie.

Raam uit de noordelijke kloostergang van het klooster in Ter Apel, 1969.

Het jaar van evenwichtskunstenaar Piet Mondriaan

Adri Geelhoed

**Februari 1944
15 East 59th Street
New York**

Het moet een vreemd schouwspel zijn geweest: het laatste atelier van de op de eerste van de maand overleden kunstenaar Piet Mondriaan. Het publiek mocht het bekijken tijdens rondleidingen. Eenvoudige sinaasappelkistjes als opbergplaats voor verf en kwasten. In de hoek een onaf schilderij in ruitvorm op een ezel. Een beweeglijke compositie, bestaande uit grote en kleine kleurvlakjes. Op de witte wanden kartonnen rechthoeken in dezelfde kleuren: rood, geel en blauw.

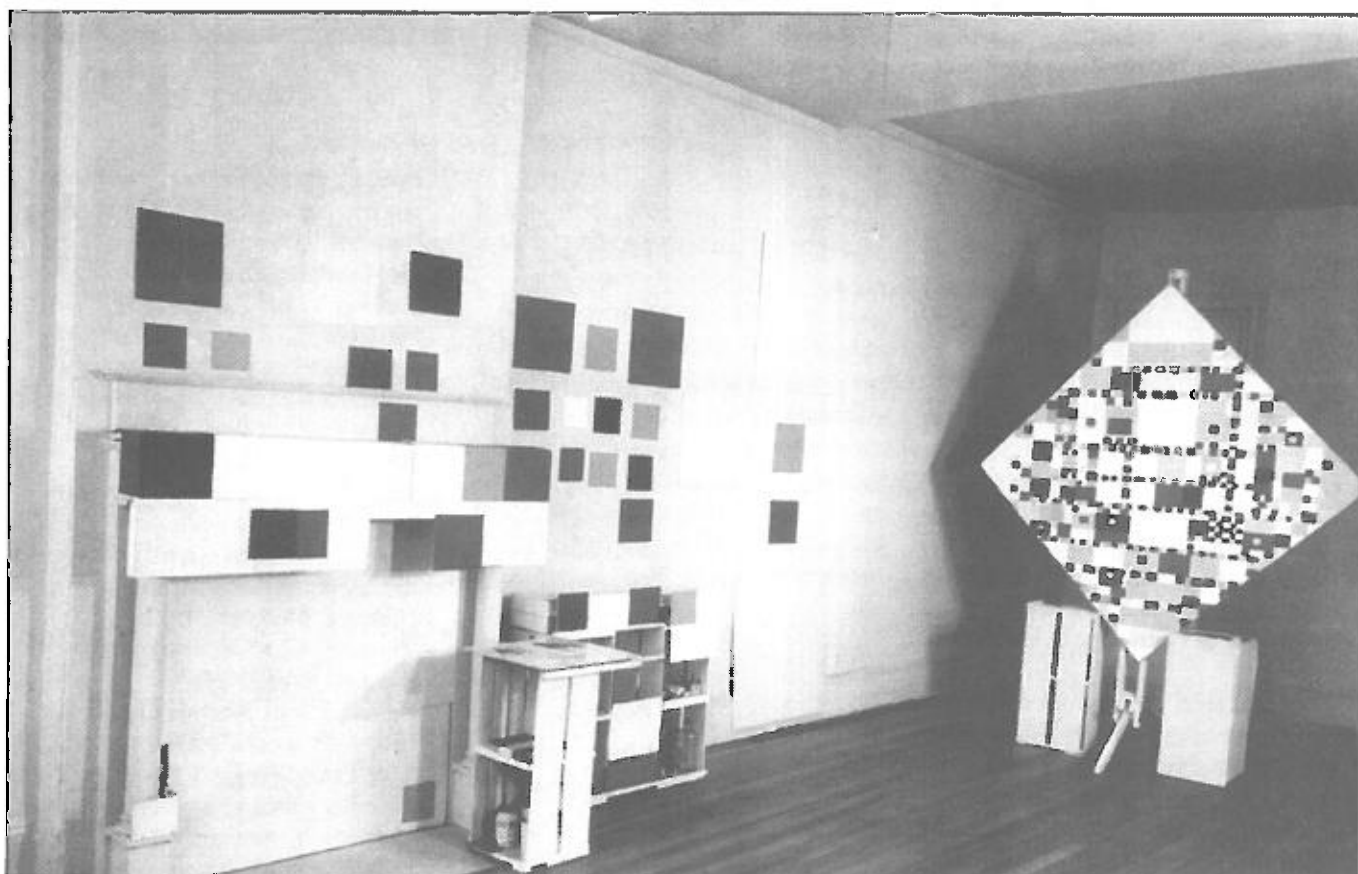
Leven

Vijftig jaar na zijn dood is Mondriaan het onderwerp van een uitgebreide herdenking. Zijn werk zal dit jaar centraal staan, vooral in een grote overzichtstentoonstelling. De feiten over zijn leven zijn betrekkelijk gauw verteld.

Mondriaan wordt geboren in 1872 in Amersfoort. Zijn vader is hoofd van een gereformeerde lagere school en volgeling van Kuiper. Piet Mondriaan heeft tekentalent, wil kunstenaar worden, maar behaalt eerst een onderwijsakte. In 1892 gaat Mondriaan aan de Rijksacademie voor Beeldende Kunsten in Amsterdam studeren. Vanaf 1903 concentreert hij zich op het landschapsschilderen, in Brabant, nog min of meer in de trant van de Haagse School. Vanaf 1908 werkt hij ook in Domburg. In 1909, hij is intussen één van de toonaangevende Nederlandse schilders, wordt hij lid van de Theosofische Beweging. Hij vertrekt naar Parijs

in 1912, waar hij de invloed van het kubisme ondergaat. Bij het uitbreken van de Eerste Wereldoorlog is hij in Nederland en blijft daar ook. Hij vestigt zich in Laren, waar de theosoof dr. Schoenmaekers zijn ideeën sterk beïnvloedt. Contacten met kunstenaars Bart van der Leek en Theo van Doesburg leiden in 1917 tot de oprichting van het blad *De Stijl*. De groep gaat uit van het gebruik van algemene beeldende middelen als primaire kleuren en horizontale en verticale richting. Men noemt dit de Nieuwe Beelding. Vanaf 1919 woont Mondriaan weer in Parijs. Hij breekt in 1925 met de Stijlgroep omdat hij zich niet kan vinden in Van Doesburgs gebruik van diagonalen. Zijn werk ontwikkelt zich gestaag tot hij in 1938 naar Londen verhuist vanwege het oorlogsgevaar. In september 1940 verlaat hij Londen en komt op verzoek van vrienden over naar New York. Mondriaan voelt

Het atelier van Piet Mondriaan in New York met de onvoltooide Victory Boogie-Woogie

zich hier eindelijk echt erkend. 1 februari 1944 overlijdt hij aan een long-aandoening.

Toen Mondriaan stierf was hij wereldberoemd. Die roem heeft zich sindsdien uitgebreid. Maar is hij ook bekend? Is er begrip voor zijn werk? "Ik kan in die blokjes niets zien, wat is toch uw bedoeling?" vroeg iemand hem ooit. Het is een vraag die ongetwijfeld vaak herhaald wordt. Wat ziet men als men naar een Mondriaan kijkt? Hoe werkt zo'n schilderij?

Een poging tot het benaderen van een antwoord op deze vragen wil ik doen aan de hand van drie belangrijke momenten uit het leven van de kunstenaar.

Domburg 1914

Het uitbreken van de Eerste Wereldoorlog verhindert Mondriaan af te reizen naar Parijs. De oorlog zal hem vaker dwarsbomen. Hij gaat in de nazomer naar Domburg, waar hij al een aantal zomers in het gezelschap van onder andere Jan Toorop had doorgebracht. Het is zijn laatste verblijf hier.

Waarmee hij in zijn geest bezig is blijkt uit een herinnering van zijn gastvrouw Jonkvrouw de Sitter: "Op een late wandeling langs de zee onder een stralende sterrenhemel haalde hij een klein schetsboekje uit zijn zak, waarin hij een krabbel maakte van een sterrennacht. Dagenlang werkte hij door op dat suggestieve krabbeltje. Elke dag een stapje verder van de realiteit en een stapje verder tot de vergeestelijking ervan."¹⁾ Mondriaan maakt in die periode voortdurend aantekeningen in notitieblokjes en schrijft invallen op in zijn schetsboekjes. Hij schetst hoe de paalhoofden aan het strand de horizontale lijnen van de zee doorbreken. Op de bladzijde ernaast noteert hij: "Mannelijke lijn en vrouwelijke / verticale en horizontale / lijn a in rust / lijn b, c en d niet in rust / maar richting aanwijzend." Dit vond Mondriaan niet ter plekke uit; het was de invloed van de filosoof/theosoof Matthieu Schoenmaekers, van wie dit bijna letterlijk een citaat is.

Het toont aan dat bij Mondriaan kijken en analyseren hand in hand gaan. Hij zoekt in beelden de toepassing van een theorie. Maar al werkend ontstaan ook zijn ideeën. Die wisselwerking is kenmerkend voor hem.

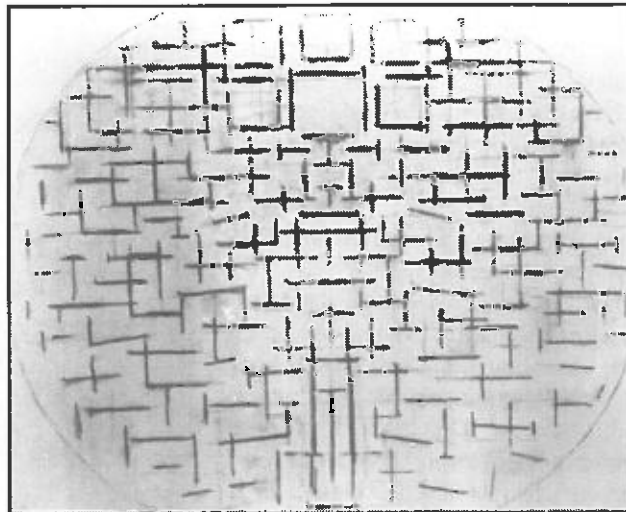
In de loop van de volgende jaren maakt Mondriaan verschillende versies

van het gegeven van golven die breken op de paalhoofden. Alleenmaal hebben ze de vorm van de ovaal binnen de rechthoek van het beeld. Dit is gedaan onder invloed van kubistisch werk dat Mondriaan in Parijs zag. Het benadrukt dat het schilderij een ding op zich is, een plat vlak waarbinnen alles gebeurt. Nieuw bij Mondriaan is dat hij het gegeven abstraheert, dat wil zeggen ontdoet van het concrete. Hij zoekt juist het algemene.

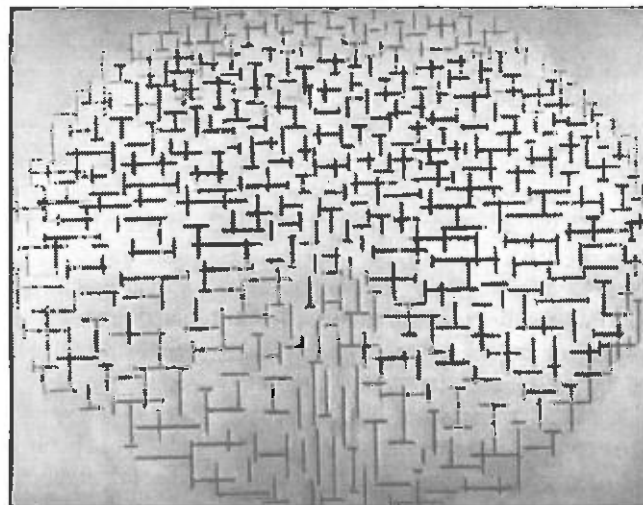
In de reeks is dan ook een ontwikkeling te zien: de schuine lijnen verdwijnen, de lijnstukjes worden uiteindelijk in de Compositie met lijnen uit 1917 korter en dikker. Kleur is afwezig: het staat zwart op wit. In Mondriaans oeuvre is dit het laatste werk dat nog verwijst naar een concreet gegeven uit de zichtbare werkelijkheid. Het is tegelijk Mondriaans eerste volledig abstracte schilderij, een "aftreksom" noemt kunsthistoricus H.L. C. Jaffé het.²⁾ Het gaat puur om de verhouding tussen de lijnstukjes die het oog door het beeld leiden.

Parijs 1920

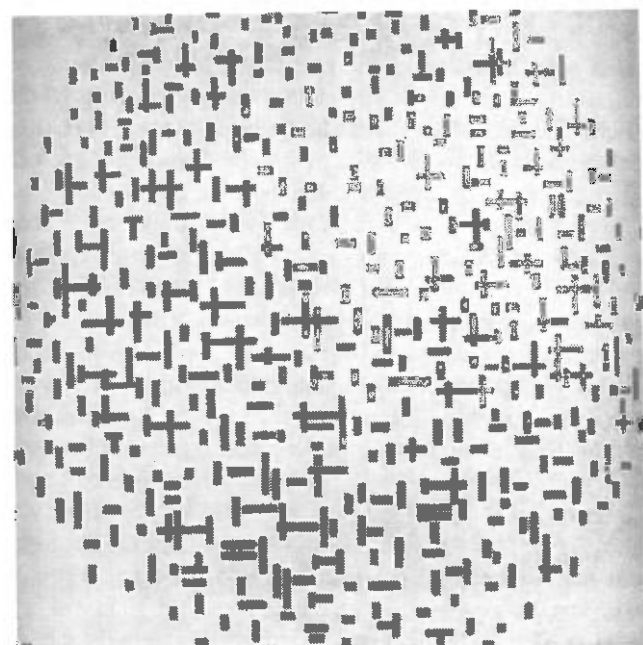
In een kortstondige literaire poging geeft Mondriaan in 1920 in het verhaal "De Groote Boulevards" zijn observatie van het stadsgewoel: "Alles beweegt op de

Sterrennacht boven zee (1914)

Compositie nr. 10 (1915)

Compositie met lijnen (1917)

boulevard. Bewegen: scheppen en vernietigen. Elkeen schept – wie durft zichzelf vernietigen, telkens en telkens? Op de boulevard vernietigt het één zich in 't ander, visueel. In snel en langzaam tempo. (...) Snel beweeg verbreekt de massale eenheid en alle bijzonderheid. Teniet doen van 't bijzondere is komen tot eenheid – zegt de wijze.”³⁾

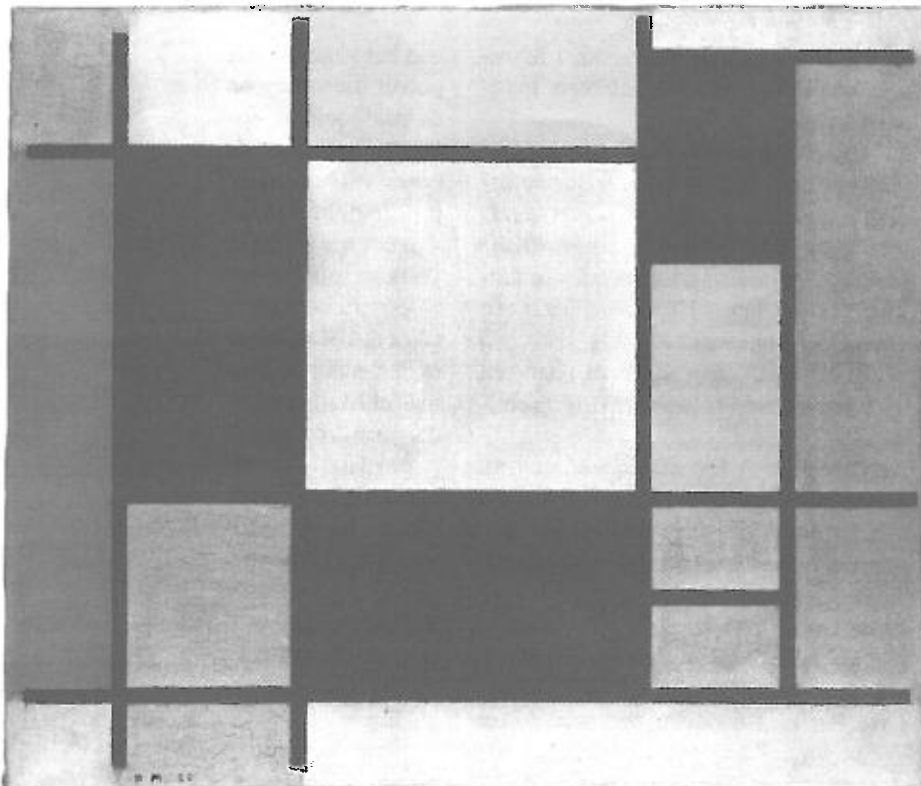
Het is niet verwonderlijk dat Mondriaan een duidelijke visie heeft op de metropool waarin hij leeft. Het is voor hem de belichaming van de geest van de twintigste eeuw. “De werkelijk moderne kunstenaar ziet de wereldstad als in vorm gebracht abstract leven: zij staat hem nader dan de natuur, zij zal hem eerder dan deze een schoonheidsontroering geven. Want in de wereldstad is het natuurlijke reeds verstrakt, geordend door de menselijke geest”, schrijft hij in *De Stijl*.⁴⁾

In 1920 publiceert Mondriaan, die sinds zijn Parijse tijd zijn naam als ‘Mondrian’ schrijft, zijn verhandeling “Le Néo-Plasticisme”, een samenvatting van zijn theorie over de Nieuwe Beelding die hij eerder in *De Stijl* uiteenzette. Hij beschrijft de toekomstige cultuur waarin de eenzijdigheid zal zijn opgeheven en een volmaakt evenwicht zal heersen tussen contrasterende elementen. Al meer moet het algemene, universele het gaan winnen van het individuele.

Mondriaan richt zijn atelier in zoals zijn schilderijen moesten worden: hij brengt vlakken aan in primaire kleuren en zorgt dat alles in hoeken van negentig graden staat. Op foto's van zijn Parijse atelier staat hij zo middenin zijn eigen kunstwerk.

Een Nederlandse journalist, op bezoek bij Mondriaan in Parijs beschrijft zijn indrukken als volgt: “Midden in het atelier op den ezel is een vierkant doek bevestigd, het laatste waaraan de schilder bezig is. Het is verdeeld in rechthoekige blokjes, ingevuld met de hoofdkleuren: helrood, blauw, zwart. Het stelt niets voor. Er is geenerlei regelmaat in de figuur te ontdekken. Toch is er een niet onbehaaglijk evenwicht - zegt de schilder...”⁵⁾

Tekenend is dat Mondriaan zelf de schrijver op het evenwicht wijst, dat voor hem immers het belangrijkste bestanddeel van zijn werk uitmaakt. Evenwicht in de compositie bereikt Mondriaan in deze jaren door het gebruik van

Compositie met rood, geel en blauw (1920)

verschillende middelen. Een netwerk van horizontale en verticale lijnen verdeelt zijn doeken volgens compositieschema's die hij steeds enigszins varieert. Een niet-centraal geplaatst vierkant, waaromheen andere vlakken geplaatst worden is één van zijn methoden. De kleur speelt een belangrijke rol bij het bepalen van het evenwicht, de harmonie. Elke kleur, steeds alleen rood, geel of blauw, heeft zijn eigen “gewicht”, wat ook afhangt van de plaats op het doek. Een donker vlak onderaan zorgt bijvoorbeeld voor een stevige basis.

Kleuren hebben voor Mondriaan een speciale betekenis. Maar hij levert ook wel op bestelling: “Schrijf me of je de voorkeur geeft aan blauw en geel, wit en grijs, of liever rood... De laatstgenoemde werken met rood zijn meer “reëel”, de andere meer spiritueel, meer of minder.” Schilderijen met veel wit noemde hij “stil”.

Opvallend is de spanning die Mondriaan in zijn werk houdt. Hij benadrukt nu het schilderij als plat vlak door de zwarte lijnen meestal iets vóór de rand op te laten houden. Tegelijkertijd lijken de gekleurde vlakken vaak door de lijst afgesneden, als zouden ze eigenlijk dóór moeten lopen. Dit is wel in verband gebracht met het streven van *De Stijl* om vanuit de schilderkunst de hele leefomgeving te beïnvloeden. Daar wordt ook

wel iets tegen in gebracht. Kunsthistoricus Joop M. Joosten geeft de definitie: “Een Mondriaan-schilderij is wat binnen de uiterste randen van het schilderijvlak in verf geformuleerd is.”⁶⁾

New York 1944

In het licht van de naderende overwinning van de Geallieerden in de Tweede Wereldoorlog begint Mondriaan zijn laatste schilderij: “Victory Boogie-Woogie”. Bij zijn komst naar New York in 1940, op vlucht voor de oorlog, is een nieuwe laatste fase in zijn ontwikkeling aangebroken. Hij voelt er zich vrij, terwijl zijn werk in Europa als “Entartete Kunst” wordt verboden. Het kunstklimaat is goed; hij krijgt eindelijk volop belangstelling van kunstenaars en verzamelaars.

In zijn voorlaatste schilderij, “Broadway Boogie-Woogie”, lost Mondriaan nog een nieuw probleem op. Sinds zijn aankomst in New York tekent Mondriaan zijn lijnen niet meer in houtskool op het doek, omdat hij die, altijd op zoek naar de juiste compositie, steeds weer moet uitvegen. Hij koopt rollen gekleurd plakband en maakt daar lijnen mee die hij met punaises op het doek prikt om ze te kunnen verschuiven. Zwarte lijnen zijn verleden tijd; in de werken die hij “New York City” noemt zijn ze geel, rood en blauw. Hij drukt er de opwindende van het zijn in deze metropool mee uit. Sidney

Janis, die veel van Mondriaans doeken kocht, is er getuige van: "Hij schetste als het ware met gekleurd plakband, zo kon hij met de lijnen schuiven voordat hij ze echt schilderde. Hij bleef die dingen eindeloos op en neer en heen en weer schuiven tot hij het juiste evenwicht vond, het juiste equilibrium noemde hij het."⁷⁾

De gekleurde lijnen roepen echter een gevoel van diepte op doordat ze elkaar kruisen. Nog altijd trouw aan zijn principes heft Mondriaan die ruimte-illusie op door in de "Broadway Boogie-Woogie" op de kruispunten anders gekleurde vlakjes te schilderen. Tegelijk verschijnen er allerlei losse kleurvlakken. Het geheel heeft een overweldigend ritme doordat de lijnen zijn gebroken en het oog van het ene vlakje naar het andere schiet.

Op een vraag naar de verandering die zijn werk in New York ondergaat, antwoordt Mondriaan: "In het licht van mijn ervaringen hier, hebben ze nu meer Boogie-Woogie". Dit is zijn laatste inspiratiebron. De eerste avond in New York maakt hij kennis met deze voor hem opwindende muziek. Hij koopt meteen een grammofoon.

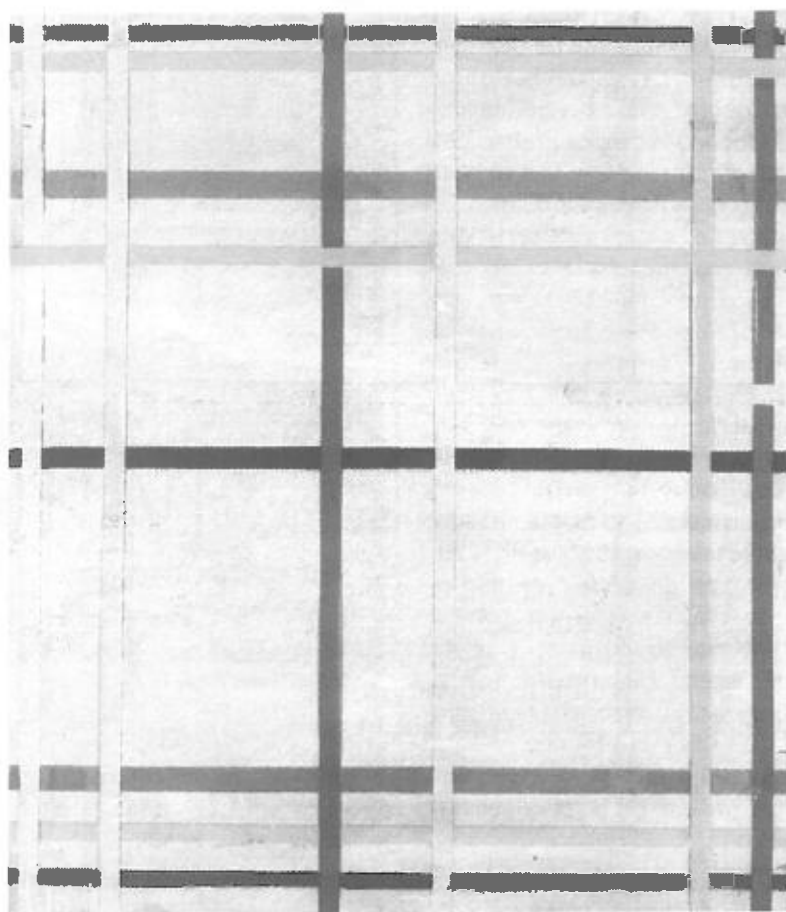
In januari 1944 wordt Mondriaan ziek. Hij werkt in pyjama nog aan de "Victory Boogie-Woogie", maar die blijft onaf. Mondriaan overlijdt op 1 februari, bijna 72 jaar oud.

De verzamelaar Harry Holtzman, die Mondriaan naar New York had laten overkomen, wordt de erfgenaam van zijn schilderijen. Hij filmt het verlaten atelier net na Mondriaans dood. "Zijn atelier was voor hemzelf een uitdrukking van zichzelf. Het is bijna zo puur als zijn schilderkunst", zegt Holtzman.

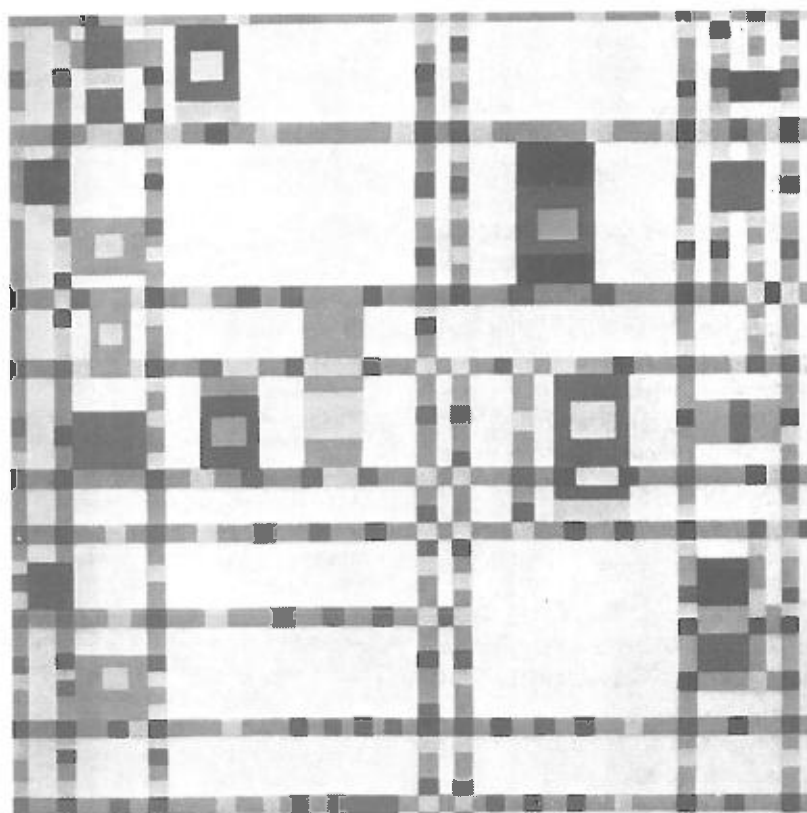
Op een witte ezel in de hoek staat een schilderij dat bestaat uit vlakjes verf. Alweer wit en grijs, geel, rood en blauw. Hier en daar zit het plakband er nog op; soms is het overgeschilderd. Er zit uitzonderlijk veel leven in.

Waardering

Een voorwaarde voor het waarderen van het werk van Mondriaan is dat men het in het echt moet zien. Deze schilderijen hebben de eigenschap dat ze zich tot op zekere hoogte onttrekken aan de afbeelding. Mondriaan kennen van plaatjes is onmogelijk. In kleur geven ze vaak verkeerde kleuren te zien, wat funest is bij werk als dit, waarbij dit element een

New York City III (1942/44)

Broadway Boogie-Woogie (1942/43)

hoofdrol speelt.⁹⁾ Men "herkent" het op een kleine vlakke reproductie ook niet als schilderij. Te zien is bijvoorbeeld niet de textuur, de oppervlaktebewerking, die zelfs bij Mondriaan nog een rol speelt. Hij schilderde zijn vlakken niet zo glad als men wel eens wil doen voorkomen. In reproductie komt een schilderij van Mondriaan daarom vaak over als een zestiger jaren-tafelzeiltje.

Achteraf lijkt het een logisch proces dat Mondriaan doormaakte. Hij is het schoolvoorbeeld van een zich ontwikkelende moderne kunstenaar. Vergeten wordt wel eens dat hij er mee bezig was zonder de uitkomst te kennen.

Mondriaan ging van ideeën uit, ontwikkelde theorieën over zijn werk. Maar de waarde van de theorie moet niet overdreven worden want zijn schilderen bleef een worsteling. Er is een gezegde van hem bekend, een reactie op een opmerking dat hij zich niet aan zijn eigen beginselen hield bij een bepaald schilderij: "Mijn theorie, die maak ik tijdens het werken. En ik ga er tegenin als het nodig is."

Mondriaan is dan ook in de eerste plaats te waarderen als schilder. Tegelijk is een man als hij altijd geïnteresseerd geweest in geestelijke zaken. Hij verloor de binding met het christelijk geloof en bleef de jaren daarna zoeken. Het is een niet te loochenen feit dat zijn ontwikkeling als kunstenaar daarmee pas goed begon. De weinige kunstwerken die hij maakte vanuit zijn christelijke achtergrond zijn nog onpersoonlijk en ongeïnspireerd.

Opvallend is dat zijn werk later toch nog vaak in verband gebracht is met het christelijk geloof. Jaffé vindt dat het zoeken naar het absolute bij Mondriaan in wezen calvinistisch en tegelijk specifiek Nederlands is. Daarbij hoort ook zijn gerichtheid op een ethisch doel, het heil van de mensheid. "De grandioze utopie die in zijn neo-plastische werken vorm heeft gekregen, vertoont menige overeenkomst met het Hemelse Jeruzalem..."⁹⁾

Hij is niet de enige die daarop wijst. Werner Hofmann beweerde over één van de "New York City" schilderijen: "In zijn kleurige coördinaten-structuur komt het voorgevoel van het aanstaande Nieuwe Jeruzalem te voorschijn."¹⁰⁾

Hoewel ik daar zelf niet in geloof, begrijp ik de behoefte Mondriaans schilderijen (zo) te interpreteren. Die moge-

Piet Mondriaan in 1944

lijkheid geven ze volop, omdat ze sterk op het komende gericht zijn. Tegelijk zijn ze zo "stil". Ze wachten altijd op de gedachten van de kijker.

Noten:

1. Coos Versteeg, *Mondriaan Een leven in maat en ritme* ('s Gravenhage 1988) 79. Dit boek brengt de biografie van Mondriaan wat meer in evenwicht. De kunstenaar blijkt niet zo'n ascetisch type te zijn geweest als voorheen uit allerlei anekdoten werd geconcludeerd.
2. H.L.C. Jaffé, *Mondriaan* (Amsterdam 1980) 120. Voorlopig nog hét standaardwerk wat betreft de beschouwing van zijn schilderijen.
3. Piet Mondriaan, *Twee verhalen* (Amsterdam 1987). Mondriaan zag af van verdere literaire activiteiten omdat hij het gebruik van taal te concreet vond. Dit boekje bevat tevens een artikel van Carel Blotkamp: *Mondriaan als literator*.
4. *De Stijl* deel I, 132.
5. In *Het Vaderland* van 9 juli 1920.
6. Joost M. Joosten in een artikel getiteld "De sporen van het penseel; textuur in het werk van Mondriaan" *Jong Holland* nr. 4 (1993). Voor wat betreft de ruitvormige doeken uit deze periode: het is moeilijk de driehoeken aan de zijden anders te zien dan als door de schuine zijde afgesneden rechthoeken, maar feitelijk heeft Joosten gelijk.
7. In filmdocumentaire *Mondrian in New York* van Piet Hoeneros (uit 1980), die een uitstekend beeld geeft van Mondriaans laatste jaren.
8. Tijdens het schrijven van dit artikel kreeg ik bijvoorbeeld de in het voorafgaande gereproduceerde *Compositie met rood, geel en blauw* uit 1920 drie maal onder ogen. Het rood varieerde van oranje-rood tot donkerrood. Het origineel, in het Stedelijk Museum in Amsterdam, is de enige betrouwbare bron.

9. H.L.C. Jaffé zet zijn ideeën hierover uitgebreid uiteen in *Mondriaan* (Amsterdam 1980) vanaf pag. 38.
10. Willem L. Meijer wijdde hieraan een artikel: "Mondriaans 'New York City III' een voorproefje van het Nieuwe Jeruzalem?" *De Reformatie*, 17 maart 1984.

Tentoonstellingen in het Mondriaan-jaar:

Vanaf 20 december 1994 tot en met april 1995 is er in het Haags Gemeentemuseum een grote overzichtstentoonstelling met schilderijen, schetsen en tekeningen van Mondriaan. Daarna zal deze tentoonstelling te zien zijn in Washington en New York.

30 september van dit jaar wordt het geboortehuis van Mondriaan in Amersfoort officieel geopend als documentatiecentrum over de kunstenaar. Er is dan een tentoonstelling te zien onder de titel *Mondriaan: de mens, zijn ideeën, het werk*.

Van 17 september 1994 tot en met 17 januari 1995 is er in het Zeeuws Museum in Middelburg een tentoonstelling over Jan Toorop en Piet Mondriaan in Domburg, te midden van hun tijdgenoten. Tegelijkertijd wordt in Domburg het tentoonstellingsgebouwje uit de jaren tien van deze eeuw herbouwd en één van de tentoonstellingen van toen gereconstrueerd met de originele kunstwerken, waaronder werk van Mondriaan.

Nog een reconstructie: in de Beurs van Berlage in Amsterdam zal in december één van de ateliers van Mondriaan uit Parijs (Rue du Depart 16) worden nagebouwd.

In Museum Kröller-Müller in Otterlo tenslotte is in september een overzichtstentoonstelling te zien van Bart van der Leek, één van Mondriaans collega's uit de beginperiode van De Stijl.

“Een rijk geïnstrumenteerd innerlijk leven” Isaäk van Dijk en de historie

Ewald Mackay

Inleiding

We beleven een Huizinga-hausse. De brieven zijn uitgegeven, verschillende dissertaties zijn verschenen of staan in de stijgers en de eerste biografie zag onlangs het licht. Terecht, want de schrijver van *Herfsttij* verdient zo'n nieuwe lente.

In 1914 zou Huizinga de herdenkingsrede ter gelegenheid van het driehonderdjarige bestaan van de *Academia Groningiana* uitspreken. Hij lag echter ziek te bed en was niet in staat zijn rede uit te spreken. De ethische theoloog Isaäk van Dijk heeft toen de tekst van de lezing bij de zieke Huizinga opgehaald en in zijn plaats de rede uitgesproken.¹⁾ Isaäk van Dijk. Hij die in een kring van licht stond, en dat licht ook uitstraalde, die een zeldzaam bescheiden mens was, is teveel in de schaduw van het verleden gebleven, terwijl hij dit niet verdient.

Ze hebben elkaar dus gekend, Huizinga en Van Dijk. Van Dijk was al hoogleraar te Groningen (1883-1917) toen Huizinga daar nog student was (1891-1895). Van 1905 tot aan het vertrek van Huizinga naar Leiden zijn ze in het Groningse collega's van elkaar geweest, zij het in verschillende faculteiten. Maar Groningen was een kleine wereld, en ongetwijfeld zullen ze elkaar ontmoet hebben. Beiden schreven een studie over de geschiedenis van de Groningse academie. Huizinga vermeldt in zijn *Academia Groningiana* tot twee keer toe Van Dijk.²⁾ Hij haalt Van Dijk aan als schrijver van het levensbericht van Valetton en vermeldt hem als opvolger van Lamers. Tevens noemt hij hem als vertegenwoordiger van de orthodox-ethische richting. Huizinga's theologische voorkeur lag, in zijn vroege jaren, meer bij de Groninger richting van Hofstede de Groot dan bij de ethische theologen. De beschrijving die Huizinga – liefhebber van een goed glas wijn – van Valetton strijd voor de drooglegging van Groningen geeft, laat ons zien dat zelfs aan Huizinga's historische empathie grenzen zijn.³⁾

Hoewel ze uit zulke verschillende milieus afkomstig zijn – Huizinga groeide op in de voornaam en vrijzinnige

traditie van de Doopsgezinden, Van Dijk in de hervormde traditie van het Brabantse Dussen – hadden ze op het vlak van de persoonlijkheid ook iets gemeenschappelijks; beiden hadden ze iets teruggedrokkens, zochten het wezenlijke achter de dingen. Ik denk dat ze elkaar later beter zouden hebben verstaan, toen het leven zelf Huizinga leerde zien wat de begaafde boerenzoon uit Dussen in helderder licht reeds zag.

Biografie

Op 20 maart 1847 werd Isaäk van Dijk geboren in het Noordbrabantse plaatsje Dussen (onder Gorinchem). Zijn vader was Johannes van Dijk, zijn moeder Cornelia van Edenburg. Met vijf broers en zussen groeide Isaäk op in dit boerengezin. Ze waren bij de Van Dijken hervormd, in gematigd-orthodoxe zin. Hij voelt zich vooral tot zijn moeder aange trokken. Zijn beschrijving van boerin Poyser uit *Adam Bede* van George Eliot roept het beeld van zijn eigen moeder op: 'een heerlijke vierkante boerin, die bezit wat vele halfbeschaafden niet of niet meer bezitten, namelijk een eigen oordeel, en bovendien een eigen manier om dat eigen oordeel onder woorden te brengen... zij beschikt over een goeden voorraad van gezonde, niet verlichte denkbeelden. *Niet verlicht*: zij komt nooit buiten haar lijst, haar kader, maar zij stempelt haar denkbeelden op volkomen ongekunstelde wijze met een eigen merk, nooit gebruikt zij clichés'.⁴⁾ Als hij in 1904 zijn *Vota Academica* schrijft, en opent met een paragraaf over het waarom van citeren, dan noemt hij in dit prachtige boek over academische vorming niet alleen een grote geestesfiguur maar juist ook zijn moeder als draagster van zijn liefde voor de taal: '...ik dank alles aan den Bijbel, aan Shakespeare en aan mijne lieve moeder, die zo heerlijk plastisch kon spreken. Wat hebben wij dikwijls samen gesproken in den ouden tuin van het ouderlijk huis, bij de welbekende hortensia, die ik nog zie alsof het de dag van gister ware'.⁵⁾ Het is vooral ook zijn moeder die hem in de lichtkring van haar geloof trekt.

Naast zijn moeder en haar innige geloof is het het Brabantse land en dialect, dat hem tot in zijn eigenste kern stempelt. In de Dantestudie *Dantes Vita Nova*, die hij na zijn afscheid van Groningen schrijft, beschrijft hij dat hij met zijn vrouw daárom – tot verdriet van vele vrienden: het was immers voor geregeld contact te veel uit de wereld – terugging naar zijn moederland en in 'het stille, afgelegen stedeke Heusden' ging wonen: 'Gij oude trouwe plaatsen rondom het oude trouwe huis, waar ik geboren werd, wij kennen elkaar grondig. Soms kan het nog gebeuren, naar de een of andere aanleiding, dat de in de jeugd geziene dingen op eens een ontroerende tegenwoordigheid voor mij verkrijgen'.⁶⁾ Zijn beschrijving van wat dat dan is, is – omdat het onzegbaar is – "alleen maar" een beschrijving van wat hij, in zomer en winter, in herfst en voorjaar gezien heeft. 'Alles alledaagsch – zo besluit hij-, zal wellicht iemand zeggen. Laat ik het niet tegenspreken, als men dan maar weet dat ook het alledaagsche zijn stille heerlijkheid, zijn mysterie heeft'.⁷⁾ Hij had eigenlijk boer willen worden, en ook in zijn latere leven, vooral als er eens iets was, verlangde hij vaak naar het boerenleven terug. Ook is hij in zijn hart en naar buiten toe steeds een eenvoudige en ernstige boer gebleven. Zijn ontvankelijkheid voor heel de hem omringende wereld en zijn liefde voor haar Schepper maakte hem tegelijk klein en bescheiden, doordrong hem ervan dat schroom en verwondering een sieraad zijn voor elk mens. Juist hij, die toch een beminnelijk mens was, kon fel worden als het de volkomen misplaatste arrogantie of minzaamheid betrof van hen die zichzelf beschouwden als 'het denkend deel der natie'; hij leed daaraan – soms licht dat even in zijn woorden op.

Op de dorpsschool blijkt Isaäk al snel een begaafde leerling te zijn. Isaäk moet maar verder gaan leren. Na een periode op het Instituut Hasselman gaat hij in Gorinchem op kamers wonen om aldaar de Latijnse school te bezoeken. Zijn liefde voor de theologie wordt hier geboren. Hij gaat in 1866 naar het Utrechtse,

theologie studeren. Hij woont op het Domplein en heeft een goede studietijd – hoe kan het ook anders met vrienden voor het leven als J.J.P. Valeton jr. en Chantepie de la Saussaye jr. In dit Utrechtse milieu maakt hij diepgaand kennis met de verschillende theologische richtingen, die hier bloeien: de “Utrechtse school” rond Van Oosterzee, de orthodoxe Voetius-richting en de opkomende ethische richting (met als belangrijk beginpunt een lezing van Chantepie de la Saussaye sr.). Hij liep college bij de hoogleraren Doedes, Van Oosterzee, Ter Haar, Opzoomer, Van Herwerden, Brill en Millies. Het is juist de ethische theologie die hem van binnen uit werkelijk aanspreekt. In 1875 richten De la Saussaye jr en Valeton jr. de ethische *Studiën* op, een blad waarin ze hun theologische gedachtengoed uitdragen. Isaäk is bij deze ethische kring nauw betrokken. Zijn studie gaat intussen door, in een sfeer van kalme en ontspannen rust waarin weinige kernen zeer diep wortel schieten – een rust die voor onze tijd welhaast onvoorstelbaar geworden is. Van Dijks belangstelling gaat vooral naar de dogmatiek uit. Het gaat hem al in zijn jonge jaren om de kern van de geloofszaken, een kern die – hoezeer het historische door Van Dijk ook wordt gewaardeerd – niet betrekkelijk is, maar die het leven en het hart van de kerk als een eenheid door de tijd heen betreft. In zijn dissertatie *Begrip en methode der dogmatiek* waar-

op hij op 30 april 1877 promoveert (promotor is Van Oosterzee, paranimf is Valeton jr) werkt hij zijn positie, contra Allard Pierson, Doedes en Van Oosterzee uit. Dogmatiek typeert Van Dijk in zijn studie als de beschrijving van het leven der gemeente (en daarin is zij geheel iets anders dan een geheel van betrekkelijke, individuele, historische bijdragen, zij is – in het spoor van de traditie van de *catholica* – kerkelijke dogmatiek); haar toetssteen is de Heilige Schrift als ‘oorkonder der openbaring’.⁹⁾

Isaäk van Dijk wordt predikant, achtereenvolgens in Veen (1871-1875), Baambrugge (1875-1877), Kollum (1877-1879) en Arnhem (1879-1883).

Hij stond in zijn voorname eenvoud dicht bij de mensen en had in hoge mate ‘het charisma der vertroosting’. Op 1 november 1877 trouwt Izaäk met Maria Johanna Jiskoot, dochter van de Veense notaris. Ze krijgen vier kinderen waarvan er twee zeer jong sterven en twee later predikant zijn geworden. Ondertussen blijft hij verder studeren. Zijn

J. Huizinga

interesse is niet die van de vakspecialist, zoals zijn vriend Valeton die een kenner van het Oude Testament is geworden, maar die van de breedte en de diepte. Vooral bepaalde figuren als Pascal, Kierkegaard en Vinet hadden, naast de geschiedenis van theologie en dogma (Athanasius, Calvijn, Gomarus) zijn belangstelling. Ook Socrates, Plato, Plotinus en Shakespeare en – wat betreft de moderneren – De la Saussaye sr en Gunning raakten hem finaal. Mensen die hem werkelijk raakten kon hij vanuit een bijna samensmeltende empathie op papier neerzetten. Zijn studies over Pascal, Kierkegaard en Vinet zijn van een grote schoonheid. Bijna altijd zijn het de irre-

guliere denkers, de groten aan de rand van kerk en theologie (die vaak het hart ervan dáár meer dan in het midden treffen) die hem het meest nabij zijn. Hoewel Van Dijk niets elitairs of afstandelijks in zich had, juist het midden der kerk zocht, was er in hem veel verwantschap met deze grensgestalten van de kerk. Treffend merkt Van Rhijn in zijn *In memoriam* op: ‘Van Dijk was in den grond een wereldschuw man, een schuchtere, min of meer vrouwelijke natuur, die volstrekt niet naar buiten gekeerd of op de markt van het leven leefde, maar wiens hart naar de binnenzijde der dingen trok...’.⁹⁾ Dat hij evenwel, als wezenlijke zaken van kerk en wetenschap in het geding waren, als een onverzettelijke boer geen duimbreed week en zich in de strijd wierp, bewijst wel zijn conflict met de rancuneuze dichter Willem Kloos, naar aanleiding van diens gewildheidense vertaling van *De imitatione Christi* van Thomas à Kempis, een boekje dat Van Dijk aan zijn hart droeg en dat hij ook onnavolgbaar mooi als een kleinnood der christelijke traditie in de Hollandse moedertaal heeft neergezet.¹⁰⁾

Van Dijk zal een keer hoogleraar worden, zoveel staat wel vast. Hij volgt echter niet Van Oosterzee op, maar neemt de plaats van Lamers te Groningen in. Zijn leertaak omvat de algemene godsdienstgeschiedenis, de geschiedenis van de godsdienstleer en de godsdienstwijsbegeerte (de Geschiedenis der godsdienst in het algemeen, de Geschiedenis van de leer aangaande God en de Wijsbegeerte van den godsdienst). Op 19 september 1883 spreekt hij zijn oratie *De eischen der historie en de eischen der wijsbegeerte op het gebied der godsdienstwetenschap* uit.¹¹⁾ In Groningen doceert Valeton sr. het Oude Testament (al in 1884 opgevolgd door Wildeboer), en verdere namen zijn Van Bell, Cramer (ethische theologen). Al snel vindt een wisseling van de wacht plaats. Opvolgers zijn Van Rhijn, Bleeker, Reitsma. In 1914 neemt hij zitting – op verzoek (hij hield absoluut niet van vergaderen) – in de commissie tot regeling van de academiefees-

ten. Ook Huizinga, we zagen het reeds, figureerde hierin en zo was het dat beide personen elkaar hier ontmoeten.

Van Dijk heeft op een breed terrein studies geschreven, die hun wetenschappelijke waarde overduidelijk hebben. Hij had overigens niet alleen het talent van een begaafd denker en schrijver, nog meer was hij een begenadigd leraar. Men hoeft slechts te luisteren naar de berichten van zijn vrienden en leerlingen, en men weet het. Van Rhijn zegt, dat Van Dijk slechts gedeeltelijk uit zijn geschriften gekend kan worden; zijn invloed was een persoonlijke. Men hoeft echter slechts het werk te lezen om ook daarin de leraar dichtbij te ontmoeten, men ontmoet hem in zijn boeken, en het is en was een zeldzaamheid, dat men mensen zo in hun studies ontmoet.

Op zijn zeventigste moet hij bij de wet met emeritaat. Op 26 juni 1917 neemt hij afscheid en vertrekt naar Heusden, waar hij in de Breestraat gaat wonen. Al in april 1922 moet hij echter vanwege zijn gezondheid naar Den Haag verhuizen, nabij het ziekenhuis. Een ernstige ziekte heeft zich dan reeds geopenbaard en deze kwetsbare man lijdt zwaar, maar leeft in alle vertrouwen en verwachting. Op eerste kerstdag 1922 is hij gestorven en op 29 december is hij begraven op Oud-Eik en Duinen.¹²

Ethische theologie

In het brede spectrum van de 19e eeuwse theologie in Nederland – vrijzinnigheid, Groninger richting, apologetische richting rond Van Oosterzee, orthodoxie – vormt de ethische theologie een eigen gestalte. Haar mildheid is verfrissend, haar breedte klassiek-theologisch, haar toonbereik groot en haar timbre warm. Zij treedt niet buiten de traditie, maar gaat in haar spoor voort, en dat betekent: zij verwerkt dat wat zich in haar heden aandient – en dat is vooral de positivistische, historische kritiek op Schrift en dogmatiek – constructief. Het begrip “ethisch” staat bij Van Dijk tegenover het begrip “esthetisch”. Esthetisch zijn die stromingen waarbinnen slechts het algemene, dat wat analogisch kenbaar is wetenschappelijk telt (Troeltsch). Het begrip “ethisch” verwijst naar het persoonlijke, relationele en individuele aspect, dat juist beslissend is voor de wetenschap inclusief de theologie. De relatie tussen God als persoonlijke God en de individuele mens vormt het hart

van de ethische theologie. Het ethische beginsel staat tevens tegenover het supranaturalisme, het is een beginsel dat tussen natuur en bovennatuur in “geschoven” wordt en beide als tegenpolen opgevatte grootheden weer verenigt in een geloofs- en levenseenheid. In dit opzicht is de ethische theologie een weg terug naar de eenheid van geloven en leven, van geloven en weten.

De ethische richting kenmerkt zich naast deze meer theologische karakteristieken, tevens door haar innerlijke diepte, waarin het religieuze en theologische ook psychologisch op diepte komen. Het apologetische aspect, dat een Van Oosterzee zo kenmerkte, is minder pregnant aanwezig. De aandacht voor het persoonlijke en individuele betekent overigens zeker niet dat de ethische theologen een anti-dogmatisme, subjectivisme, individualisme of psychologisme voorstonden. Integendeel, juist het belang van de dogmatiek wordt sterk onderstreept. Ten diepste gaat het echter in de aandacht voor het individuele en het persoonlijke niet om een wetenschappelijk relativisme, maar om de harde kern van de wetenschapopvatting zelf: niet het algemene, maar het bijzondere is het hart daarvan. Een dergelijk wetenschapbegrip sluit veel dichter aan bij de werkelijkheid en is ook inpasbaar in een consistent geheel waarin kennisleer, ontologie en theologie figureren.

Het geschiedbegrip van Van Dijk is vanuit deze algemene typering van de ethische theologie te verstaan. Zijn geschiedbegrip is ethisch waar het de aandacht voor het historisch-unieke, voor het individueel-persoonlijke vooropstelt. Van Dijk was geen historicus maar theoloog. Het gebruik van historische methoden en inzichten in de theologie is voor hem de aanleiding om over de historische methode te schrijven. Van Dijks opvattingen in dezen zijn echter niet alleen theologisch, maar ook historisch van betekenis. Juist zijn theologische inzichten brengen Van Dijk tot zijn positiekeuze in het historische: het mes snijdt hier aan twee kanten.

Openbaring en geschiedenis

De historische revolutie heeft diepe sporen getrokken in het geestesleven van de 19e en 20e eeuw. Vooral ook op de theologie heeft de historische kritiek haar stempel gezet. Het christelijk geloof heeft immers een historisch bestanddeel: het

volmaakte is in de geschiedenis getreden. Wat blijft er over van het geopenbaarde christelijke geloof, als het blootgesteld wordt aan het scherpe lemmer van de historische kritiek? De vraag naar de relatie tussen openbaring en geschiedenis krijgt zo een geheel eigen pregnantie. In *Godsdienst en Historie* probeert Van Dijk vanuit het front van de eigentijdse ontwikkelingen zijn positie te bepalen.¹³ Hij typeert de eigen tijd als een bij uitstek kritische tijd, als een tijd waarin men met het instrument van de historische kritiek de openbaring zelf maar ook de dogmatiek en de godsdienstwijsbegeerte op een steeds kleiner (te weten historisch-fenomenologisch) terrein terugdringt. Nu kan men de historische kritiek ofwel eenvoudigweg verwerpen – door ‘vuurschermen...tusschen zichzelf en de waarheid’ te plaatsen – ofwel voetstoots aannemen ofwel open maar kritisch benaderen.¹⁴ Van Dijk opteert hier voor het laatste. *Godsdienst en Historie* vormt een constructieve kritiek op een tweetal artikelen die Ph.R. Hugenholz in het *Theologisch Tijdschrift* schreef (1880/1) en waarin deze er voor pleit dat alle historisch bestanddeel uit de religieuze overtuiging – wil deze niet voortdurend in gevaar zijn – uitgezuiverd moet worden. Het christelijk geloof wordt aldus veilig gesteld voor de historische kritiek – hoe scherp de wapens ook zijn mogen – omdat het met het historische niets van doen heeft. Van Dijk verwerpt deze vlucht poging van Hugenholz.

Allereerst toont hij een inconsistentie van de historische kritiek zelf aan. Waar men elke hantering van waarden als onhistorisch afwijst, hanteert men zelf wel degelijk bepaalde waarden met betrekking tot wat een historische figuur – en hier gaat het vooral om de persoon van Jezus Christus – gedaan of gezegd kan hebben. Als men op grond van de nieuwtestamentische bronnen geen getrouw beeld zegt te kunnen verkrijgen van Jezus Christus (want die bronnen zijn interpretaties waarvan de betrouwbaarheid niet meer te bepalen is) dan kan men ook niet vaststellen – maar dat wordt maar al te vaak wel gedaan – dat Christus dat-en-dat niet gezegd of gedaan kan hebben, omdat dat strijdig is met onze voorstelling. Een dergelijke inconsistentie wijst slechts op gebrek aan denkkraft en nederigheid en tegelijk onthult zij een belangrijke filosofie-

sche vooronderstelling: wat iemand gezegd kan hebben is afhankelijk van een waardeoordeel (dat bij de historisch-positivisten het analogie-begrip is: voor eenmalige en onvoorstelbare historische feiten is geen plaats). Hier blijkt dat waarneming en waardering onontwaaarbaar verstrengeld zijn, ook en juist bij de historisch-positivisten. Juist zij houden zich hier niet aan het uitgangspunt om zoveel mogelijk aan te sluiten bij de bronnen en bij hun waarderingsoordeel. Het eigen kritisch vermogen wordt overschat en het is ook slecht gefundeerd. Velen zijn bijvoorbeeld meesters in het aanwijzen van contradicties in teksten: dit kan niet van auteur A zijn want het taalgebruik is in tekst x geheel anders dan in tekst ij. Men zou verstedd staan hoeveel eigen geschriften van een kritische theoloog bij nadere analyse "onrecht" zouden blijken te zijn.

Daarnaast is het theologisch duidelijk, dat het volmaakte in de incarnatie historische realiteit gekregen heeft. De krachttoer van Hugenholz is om die reden geheel onnodig en ook feitelijk onjuist. Onze kennis van het volmaakte mag dan misschien gebrekkig zijn, maar het object van die kennis is zeker en niet relatief. Waarom zou een religie die een historisch bestanddeel heeft van lager allooï zijn dan een godsdienst waarin de geschiedenis er veel minder toe doet? Elke argumentatie in deze richting is per definitie niet intrinsiek-historisch. Van Dijk kan dan ook niet anders dan de eenheid van openbaring en geschiedenis als een gegeven aanvaarden: 'Indien de hoge en heilige Macht, die ons leven leidt, eens werkelijk het huwelijk van historie en religie gewild heeft, baat klagen niet, zal aanvaarden het wijst zijn'.¹⁵⁾

Tenslotte pleit Van Dijk voor het vasthouden van de eenheid van denken, geloven en leven. Als men in het persoonlijke vlak Gods openbaring erkent en gelooft dat Hij in de historische werkelijkheid ingrijpt, waarom zou men de openbaring dan willen redden door de geschiedenis uit te bannen? 'Is er nu openbaring Gods in ons eigen leven, is er openbaring Gods in het leven van anderen en dus in de historie, dringt zich daar de gedachte niet onweerstaanbaar aan ons op dat deze openbaring een zeer redelijke geschiedenis moet hebben, een geschiedenis die nimmer onwezenlijk kan zijn voor ons later komenden, een

geschiedenis waarin de continuïteit van het werk Gods in mensenharten aan 't licht treedt? Naar de eenheid van het werk Gods in eigen leven zal ook zijn denken zoeken, waarom niet ook naar de eenheid van het werk Gods in de historie.'¹⁶⁾ In de bepaling van de verhouding tussen openbaring en geschiedenis ligt juist een van de grote uitdagingen voor de eigentijdse theologie.

Historische en wijsgerige methode

In zijn inaugurele rede, getiteld *De eischen der historie en de eischen der wijsbegeerte op het gebied der godsdienstwetenschap* typeert Van Dijk zijn tijd als het voorbij van de grote systemen en als de intreding van de realistische, historisch-positivistische benadering van de werkelijkheid inclusief de theologie.¹⁷⁾ De historie lijkt al het wijsgerige te verbannen naar het terrein van de subjectieve waardering. De godsdienstwetenschap vormt bij uitstek een vakgebied waar het probleem zich manifesteert, omdat zowel de wijsgerige als de historische methode haar belangrijkste methodische bestanddelen zijn. De godsdienstwijsbegeerte wordt hier in haar inhoudelijk bestaansrecht aangetast. Door het wetenschappelijk alleenrecht van de historisch-positivistische methode wordt de ontologie geheel uitgedreven uit de godsdienstwijsbegeerte, die daarmee gereduceerd wordt tot 'empirisch-beschrijvende phaenomenologie van den geest'.¹⁸⁾

Van Dijk ontkent niet, dat de historische benadering een zeer grote kritische functie heeft met betrekking tot de (godsdienst)wijsbegeerte in de ontmaskering van wijsgerige speculatie, maar primair vormt zij toch een eigen gebied met duidelijke grenzen. Van Dijk verdedigt het goed recht van het gebruik van zowel de historische als de wijsgerige methode in hun eigen omgrensd gebied, ten dienste van de godsdienstwetenschap. De godsdienstwijsbegeerte dient de ontologie perse niet buiten te sluiten of aan de dogmatiek over te laten. Elke ontkenning van de ontologie is in feite een reductie van de werkelijkheid, tenzij men wil beweren dat de godsdienst uitsluitend is af te leiden uit de behoeften van de menselijke geest. Elk wetenschapsbegrip, dat de werkelijkheid geweld aandoet – ook door God als on-eindige factor uit te sluiten – bevat zelf

een waardeoordeel: geen enkele wetenschap kan buiten een dergelijk oordeel. Men begrijpt ook eenvoudigweg een belangrijk bestanddeel van de werkelijkheid niet meer. Een goed voorbeeld in dit verband levert Willem Kloos. Een voorbeeld van falen in begrip van de godsdienst is voor Van Dijk Willem Kloos' vertaling van de *Imitatio* van Thomas van Kempen. 'Welnu, hier hebben we thans een man, die "nur historisch interesseert" is. Protestantisme en Katholicisme zijn voor hem "natuurlijk" niets anders meer dan "historische merkwaardigheden". Ik leg mij al weder bij het geval neer, maar nu is het toch de billijkheid zelve eens te vragen: waarop loopt dit alles nu uit?'.¹⁹⁾ Een a-historische vertaling – waarin zelfs de Schriftcitaten door Kloos niet zijn herkend – is niet mogelijk. Uiteraard is dit een extreem voorbeeld, maar het geldt in zijn algemeenheid voor elke vorm van geweld aandoen aan de historische werkelijkheid. Men verliest niet alleen alle begrip van het godsdienstige bestanddeel van de werkelijkheid, maar men veronderstelt ook nogal wat, wanneer men het godsdienstige reduceert tot de subjectieve behoeften van de mens. Een implicatie van de verwerping van God als "object" of van de ontologie in het algemeen is dat er zoiets als een oorspronkelijk atheïsme moet zijn. Van Dijk verwerpt deze positie (die mede door het supernaturalisme zo'n verstrekkende invloed kreeg). Niet de wetenschap maar het leven, en daarin de relatie tussen God en mens als realiteit – is voor Van Dijk het midden van ons denken. Van Dijk pleit voor een doorbreking van de dualiteit en een herstel van de eenheid: 'Gebroken moet worden met de meening alsof oneindig en eindig, bovennatuurlijk en natuurlijk elkander in den grond uitsluiten en afstooten...Dit bovennatuurlijke kan het waarlijk natuurlijke en menselijke zijn, omdat het waarachtig menselijke niet alleen aangelegd is op gemeenschap met, maar ook op deelgenootschap aan het goddelijke'.²⁰⁾ Hier zien we bij Van Dijk overduidelijk dat het "desiderium naturale" (de mens die vanuit zijn ingeschapen, natuurlijk Godsverlangen is aangelegd op God) als essentiële eigenschap van de mens aanwezig is.

Natuur en historie

In *Vota Academica* treffen we een weer-

galoze visie aan op de "education of mind" zoals die aan de universiteit gestalte zou horen te krijgen volgens Van Dijk.²¹ Heel dit werk is gedrenkt in een houding van eerbied, bescheidenheid en verwondering met betrekking tot de geschapen werkelijkheid. In deze studie maakt Van Dijk een belangrijke onderscheiding tussen natuur- en geesteswetenschappen. De natuurwetenschap is op het algemene, op wetten en oorzaken gericht; elke uitbreiding van de natuurwetenschappelijke methode tot de geesteswetenschappen is een atrofie van de werkelijkheid: 'door uitsluitend nomothetisch te denken, waaraan wij onzen geest dagelijks gewennen, verliezen wij den greep, het vermogen van wat Windelband het eigenlijk historisch, het ideografisch denken noemt'.²² Het ideografische kenmerkt zich door 'de liefde voor het enkele, het bijzondere en éénmalige verschijnsel, voor het individuele en het persoonlijke'.²³ Van Dijk sluit hier nauw aan bij de Duitse reactie van Dilthey, Windelband en Rickert op de invloed van de natuurwetenschappelijke methode in de geschiedwetenschap. Het is bij Van Dijk vooral de theologische ontdekking van het persoonlijke en het individuele, die hem in dit ideografische vaarwater brengt. Men doet de historische werkelijkheid geweld aan, als men hier van een methodische eenheid van de wetenschap uitgaat. 'Zonder een levende reproductie loopt hier alles uit op een tweede begrafenis...'.²⁴

Binnen het gebied der historische wetenschappen zelf dient echter, naast het genoemde obstakel, nog meer puin te worden geruimd. Van Dijk verwerpt de onder historisch-kritische theologen veel voorkomende flirt met het oorsprongsdenken, waarin alles wat iemand eenmaal geestelijk bezit is ontleend aan vroegere gedachten; deze 'intellectuele file' ziet Van Dijk tot Adam teruggaan; de eigen oorspronkelijkheid van een bepaald individu wordt op deze manier geheel veronachtzaamd. In *Het wezen des christendoms*, waarin de voordrachten 'Christendom en historische wetenschap' en 'Christendom en historie' ook de geschiedenis als thema hebben, typeert hij de ontkenning van de oorspronkelijkheid wel erg plastisch: 'Er was een tijd, die intusschen nog lang niet voorbij is, dat b.v. aan een man als Mozes niet groter scheppend vermogen werd toegerekend dan men pleegt toe te kennen aan

een volontair op een gemeentesecretarie ten platten lande'.²⁵ Ook Harnacks reductie-methode (de kern van de christologie is dat het koninkrijk Gods iets zuiver innerlijks is) is voor Van Dijk onaanvaardbaar vanwege haar onhistorische aard: zij zegt iets over Harnack, niet over Harnacks object. Andere elementen die hij – in *Vota Academica* – onder kritiek stelt zijn de stringente bronspplitsing en de taalanalyse (veel analyses van taalgebruik en bronspplitsing zouden reeds wanneer ze werden toegepast op onze eigen geschriften volledig falen). Het analogisme (Troeltsch en anderen) beschouwt hij – omdat het unieke historische feiten niet kan inpassen binnen de wetenschapsofopvatting – als een verenging van de werkelijkheid.

Na deze uitzuivering van de historische methode bouwt Van Dijk in constructieve zin verder aan de historische methode. In de geesteswetenschappen is de historische methode de meest vruchtbare methode. Zij is gevormd op de bodem van het gewone leven zelf; de ervaring van vele jaren en op alle terreinen van het leven, de scherping der zintuigen, de inleving in het andere en het besef van het temporeel distante, het eigensoortige vormen de componenten van de historische methode. Van Dijks historische schetsen van Pascal, Savonarola, Jeanne d'Arc, Socrates en anderen zijn wel zeer sterke voorbeelden van werkelijke historische empathie. Met de begrippen intuïtie, divinatie en congenialiteit vat Van Dijk de historische methode driedigig samen. De bodem waar deze drie elementen op rusten noemt Van Dijk – en hier spreekt heel de plasticiteit van zijn moedertaal mee – 'een rijk geïnstrumenteerd innerlijk leven'.²⁶ Hier ligt de kern, het hart van de historische

methode. Het historische is echter steeds – hoe groot zijn betekenis ook is voor het verstaan van de werkelijkheid – omgrensd door de wijdere cirkel van het ethische. Als dit bestanddeel – dat geloven en denken, tijd en eeuwigheid in een verband plaatst – niet vastgehouden wordt, dan 'wordt alles stroom, een onafgebroken stroom van vergankelijke verschijnselen; nergens is een vast punt, nergens iets volstrechts, overal en altijd is er niets anders dan een eentonig omwervelen van worden en vergaan, van een weer opduiken en verdwijnen in den rusteloos voortschietenden stroom van het geschieden...'.²⁷

Noten:

1. L. Hanssen, W.E. Krul, A. van der Lem, *J. Huizinga. Briefwisseling I* (Utrecht/ Antwerpen 1989) 159.
2. J. Huizinga, *Verzamelde Werken VIII* (Haarlem 1951) 158.
3. J. Huizinga, *Ibid.*, 158.
4. I. van Dijk, *Gezamenlijke Geschriften III* (afgekort als G.G.) (Groningen 1917) 43.
5. G.G. III, 212.
6. G.G. V, 68-69.
7. G.G. VI, 69.
8. G.G. I, 1-89.
9. G.G. VI, 15/24.
10. G.G. IV, 95-115.
11. G.G. I, 389-423.
12. G.G. VI, 1-65 en verder verspreide plaatsen in de G.G. I-VI.
13. G.G. I, 343-389.
14. G.G. I, 345-346.
15. G.G. I, 380.
16. G.G. I, 385/6.
17. G.G. I, 389-420.
18. G.G. 392.
19. G.G. IV, 47.
20. G.G. I, 413.
21. G.G. II, 163/4.
22. G.G. II, 163/4.
23. G.G. II, 164.
24. G.G. II, 165.
25. G.G. II, 328.
26. G.G. II, 177.
27. G.G. II, 193.

C u r s u s w i j z e r	
De Evangelische Hogeschool organiseert ook op zaterdag leerzame en praktische cursussen.	Docent: dr. W. Fieret Kosten: f 220,- Startdatum: 8 oktober 1994 Duur: 4 dagen
De cultuuromslag in de tweede helft van de 20^e eeuw	Meer informatie: tel. 033-621731
is een cursus waarin achtergronden en aspecten van de hedendaagse geschiedenis worden behandeld.	 Zaterdag Academie
<i>Daar wordt u wijzer van.</i>	

Wat bezielde ze?

Over de oorsprong, het streven en de actualiteit van de Doorbraak¹⁾

Ton van der Schans

De Doorbraak mislukt?

Vlak voor de Tweede Kamerverkiezingen van mei '77 stond in de grote Nederlandse dagbladen een pagina-grote advertentie onder de kop: "De PvdA is niet heilig". Deze uitspraak is me uit het hart gegrepen, maar daarmee weten we nog niet wat er stak achter deze advertentie die was ondertekend door meer dan 200 prominente vertegenwoordigers van het christelijk volksdeel, onder wie niet weinig predikanten. Diegenen die denken dat de SGP als enige partij het patent heeft op dit toch wel enigszins potsierlijke verschijnsel, moet ik corrigeren. Naar mijn mening kunnen predikanten die op deze manier fungeren als een partijpolitiek alibi, of als vlag die de lading van de schuit moet dekken, maar zich verder nooit met politiek bemoeien, hun naam beter ergens anders aan geven. Maar terug naar de advertentie zelf. Deze was onder andere voorbereid door de onlangs overleden minister van Binnenlandse Zaken, mw. Dales, belijdend lid van de Nederlandse Hervormde Kerk en door PvdA-voorzitter Rottenberg getypeerd als een "doorbraaksocialiste" van de tweede generatie.²⁾ De inhoud van de advertentie luidde (verkort weergegeven) als volgt:

"Op 25 mei stemmen wij op de Partij van de Arbeid". Als leden van katholieke en reformatorische kerken roepen wij u op datzelfde te doen.

- In het evangelie staat niet op welke partij wij moeten stemmen. Dat is duidelijk! Maar wij kunnen er niet omheen dat we in een wereld leven met onrecht en verdrukking. Daarom kiezen wij de PvdA.

- De PvdA is niet heilig; met een aantal zaken hebben wij best moeite. Maar toch...

We weten waar we aan toe zijn met de PvdA, dat is onze geruststelling.

- Zeker, ook het CDA heeft een aantal programmapunten waarin wij ons goed kunnen vinden (bijvoorbeeld ontwikkelingshulp en goede sociale voorzieningen). Het probleem is dat we er volstrekt niet op aan kunnen of deze

ook worden uitgevoerd, omdat het CDA de deur naar de VVD openhoudt, waarmee geen progressieve politiek te voeren is.

- Wij kiezen voor de PvdA en vragen ook u dit te doen.³⁾

Het doel van deze advertentie was christenen te bewegen op de PvdA te stemmen. Met name de heer W. Aantjes, AR-voorman en vooral bekend geworden vanwege zijn zogenaamde "Bergrede-christendom", waarin hij bij de totstandkoming van het CDA pleitte voor een christelijke grondslag van deze nieuwe partij, heeft zich op toenmalige CDA-partijbijeenkomsten nogal vinnig en geraakt over deze advertentie uitgelaten. Óf en hoeveel deze advertentie heeft bijgedragen aan de verkiezingswinst van 10 zetels voor de PvdA is moeilijk na te gaan.

Met de verkiezingen eindigde de politieke geschiedenis van deze advertentie, maar hierna begon pas de kerkelijke geschiedenis ervan. Een lawine van ingezonden stukken en persoonlijke brieven stortte zich met name uit over drie ondertekenaars, te weten, ds. Buskes, toenmalig emeritus-predikant van de Hervormde Kerk, dr. A.H. v.d. Heuvel, secretaris-generaal van de Hervormde Kerk en Jan ter Laak, rooms-katholiek pastor bij het omroeppastoraat te Amersfoort. Bij elkaar ontvingen zij ruim 1000 brieven, reden om te spreken van een forse kerkelijke rel, te meer daar vakmensen stellen dat één boze brief staat voor 100 niet-geschreven boze brieven. Als reactie op de brieven schreven genoemde personen onder redactie van dr. Eddy van den Brink, toenmalig ambtenaar op het ministerie van CRM, samen met de directeur van het Interuniversitair Instituut "Normen en Waarden in de Samenleving" te Rotterdam een boekje onder dezelfde titel als de advertentie; "De PvdA is niet heilig," waarin ze de standaardargumenten voor de Doorbraak nog eens herhaalden.⁴⁾

Uit deze gebeurtenissen in de jaren '70 zou men kunnen concluderen dat de Doorbraak nooit breed aangeslagen is

(hetgeen onder historici overigens een communis opinio is). Is het ongerijmd in dit verband zelfs te willen beweren, dat de Doorbraak volledig mislukt is? Of dit laatste met zoveel stelligheid gezegd kan worden willen we in dit artikel nagaan. Eerst willen we beschrijven hoe de Doorbraak-gedachte ontstaan is en wat deze inhield, vervolgens willen we de vraag beantwoorden of een beschouwing over de Doorbraak actueel is. Wanneer we hier aangeland zijn, is het ook nodig en wenselijk een eigen positie te bepalen.

De Doorbraak

Onder de Doorbraak wordt de poging verstaan om partijvorming op confessionele grondslag te doorbreken, zoals dat direct na de Tweede Wereldoorlog (1945/46) gestalte kreeg in de oprichting van de PvdA. Wanneer ik in dit artikel spreek over de Doorbraak zonder meer, bedoel ik het hierboven omschreven verschijnsel. Andere Doorbraak-verschijnselen komen aan het einde van dit artikel met name ter sprake.⁵⁾ De Doorbraakmensen verzetten zich tegen christelijke politiek als zodanig. Principiële formuleerd zou je kunnen zeggen dat de Doorbraak-ideologen niet alleen christelijke politiek verwerpen, maar alle organisatievorming op christelijke grondslag als ondeugdelijk van de hand wijzen. In historisch perspectief geplaatst zou je kunnen zeggen dat de Doorbraak de verzuiling en de antithese wilde doorbreken.⁶⁾

Het is Abraham Kuyper geweest die sterke nadruk gelegd heeft op de roeping tot en noodzaak van eigen christelijke organisatievorming en daaraan uitdrukking heeft gegeven in zijn beklemtoning van de antithese. De kern van de antithese vind je kernachtig en pregnant uitgedrukt in een anekdote die ds. Buskes in zijn memoires vertelt. In 1907 schreef mejuffrouw A. van der Vlies (Enka), onderwijzeres aan een christelijk school een brochure, getiteld; "Kan een rechtzinnig christen socialist zijn?" Zij beantwoordde de door haar gestelde vraag bevestigend. Niemand minder dan de grote Kuyper riep haar persoonlijk ter

verantwoording en sprak ten slotte: "Kind je hebt je Heiland verloochend".⁷⁾

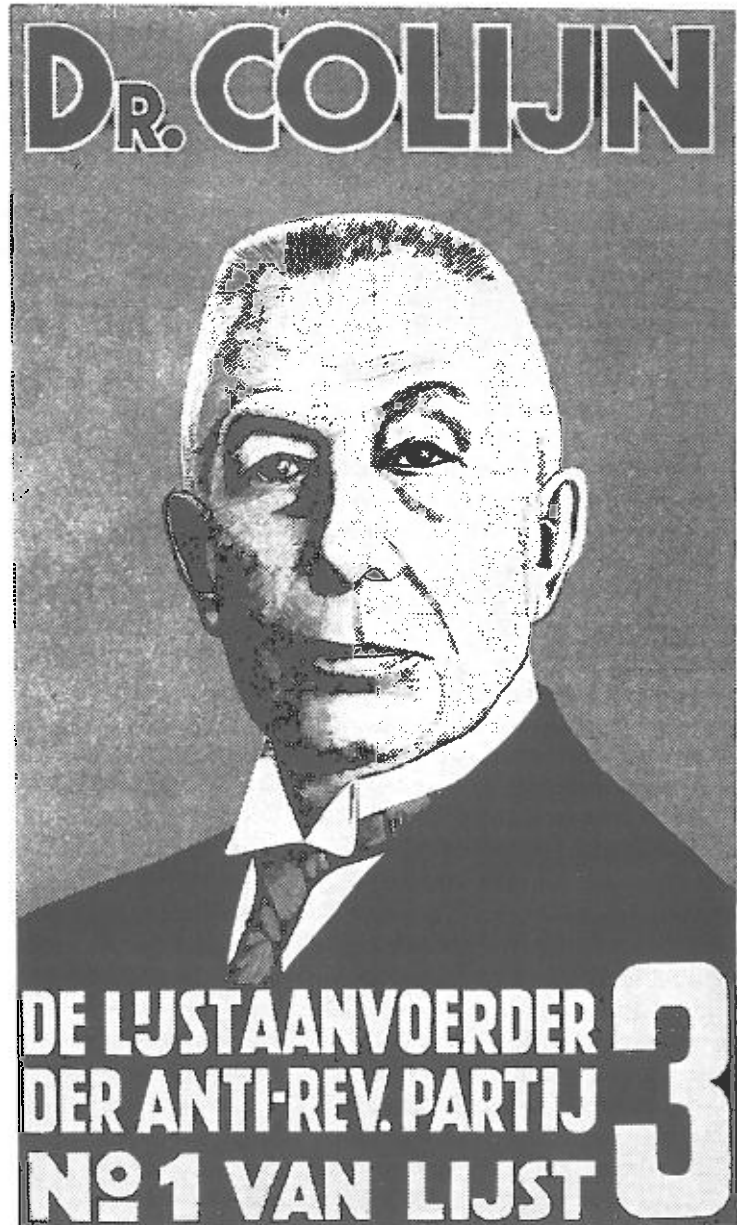
De Doorbraak is overigens niet uitsluitend een reactie op de verzuiling en de antithese, het is ook een stroming die het vernieuwde sociaal-democratisch denken vorm wil geven in een brede volkspartij, na de ideologische transformatie van de SDAP.⁸⁾ Als bronnen voor de Doorbraak wil ik achtereenvolgens stil staan bij de sociaal-economische, de cultureel-maatschappelijke, de politieke en de theologische voedingsbodems.

Sociaal-economische omstandigheden

Een ervaring die ds. J.J. Buskes opdeed tijdens zijn evangeliesatiewerk in 1926 in Amsterdam, illustreert voortreffelijk de kritiek op de sociaal-economische politiek van de kabinetten-Colijn in de jaren dertig.⁹⁾ Het is onder andere deze kritiek die straks vertaald wordt in een aantal Doorbraak-gedachten. Tijdens zijn eerste huisbezoek in Amsterdam belt ds. Buskes aan in een volledig rooie buurt. Een man schreeuwt van bovenaf dat hij niet van bezoek van een dominee gediend is. Wanneer de dominee toch komt zal hij hem met fysiek geweld duidelijk maken waar zijn plaats is. Buskes gaat desondanks. Er volgt een gesprek van drie kwartier op de overloop. Over kerk, kapitalisme en socialisme. Dan ziet Buskes door een kier dat de vrouw des huizes bezig is thee te zetten. Zullen we samen thee drinken stelt hij voor? Op één voorwaarde zegt de man. Dat we niet langer over de kerk praten. Akkoord. Prompt begint de man er zelf over. Alle bezwaren tegen de kerk vat hij samen in één zin: "Ik kom nooit meer in de kerk want ik ben tegen Colijn". In deze zin wordt de kritiek van een aantal potentiele Doorbraakmensen op de kerk en de christelijke politiek samengevat. Het orthodoxe christendom koos namelijk vrijwel in z'n geheel voor de rechtse politiek die in Colijn belichaamd werd. Voor velen van hen was het liever geen christendom dan zo'n christendom, liever geen kerk dan zo'n kerk.

Iemand als Buskes heeft indertijd de fundamentele vraag gesteld, namelijk, waarom de kerk bijna altijd aan de zijde van de gevestigde orde staat, en waarom het christendom zich in de geschiedenis en het heden zo vereenzelvigd heeft met de machten van imperialisme, kapitalisme en militarisme. In de Doorbraak-

Verkiezingsaffiche van de ARP uit 1937.

ideologie werd een "grondige argwaan ten opzichte van de geschiedenis van het christendom" (Miskotte) openbaar.¹⁰⁾

Het is overigens van blijvend belang dat de Doorbraak-christenen hun omgeving vanuit het Evangelie geconfronteerd hebben met de politieke en sociale problemen van het westen en van de hele wereld. Zij hebben dat indringend gedaan, hoewel niet voor het eerst en zij niet alleen.¹¹⁾ Velen die de crisispolitiek van de dertiger jaren bekritiseerden voelden zich later tot de Doorbraak aange trokken. Zij onderkenden dat het verzet van de kerk tegen het socialisme en andere stromingen niet zelden voortkwam uit een reactionaire gezindheid, in plaats van uit de Bijbel zelf.¹²⁾

Hoe moeten we nu oordelen over deze kritiek op met name de sociaal-

economische politiek van Colijn? In de geschiedschrijving is het Interbellum vaak getypeerd als een periode van stilstand. Het politieke en maatschappelijke klimaat kenmerkte zich door een conservatisme in de zin van een behoudende gezindheid, van handhaving van orde en gezag tegenover politieke en sociale omwentelingen.¹³⁾ Veelal wordt het feit, dat in Nederland ondanks crisis en depressie zo lang gewacht is met het inslaan van een andere weg¹⁴⁾, verklaard uit de typische sociale structuur van ons land in die tijd, namelijk de verzuiling.¹⁵⁾

Dat de vele bezwaren tegen het sociaal-economische beleid van de kabinetten-Colijn echter niet geleid hebben tot een andere coalitie heeft drie redenen. In de eerste plaats dankte Colijn zijn langdurig premierschap aan de behoefte bij

het volk aan een sterke man en aan een krachtig gezag. In deze tijd waren fascisme en nationaal-socialisme in Europa uitingen van een veel algemenere crisis dan alleen maar een economische malaise.¹⁶ Bovendien heeft Colijn het politieke toneel in de jaren '30 kunnen domineren omdat de RKSP vanwege interne tegenstellingen geen vuist kon maken. Zij weigerde bovendien tot 1939 weigerde een andere weg, namelijk die van samenwerking met de SDAP, in te slaan.¹⁷ Voor de (grote) confessionele partijen werden de beginselen van het socialisme zodanig in strijd geacht met het christendom, dat een samenwerking nog niet tot de mogelijkheden behoorde. In de derde plaats en dat is misschien wel de belangrijkste reden, is het niet zeker dat een alternatieve economische politiek dan die van Colijn werkelijk mogelijk geweest zou zijn, en of hij ook bij machte geweest zou zijn de economische malaise met méér resultaat te lijf te gaan.

Zaten de aanhangers van de klassiek liberaal-economische beginselen met hun dogma's van het handhaven van de gouden standaard en het streven naar begrotingsevenwicht er volledig naast?¹⁸ Joh. de Vries wijst erop dat behalve de gevoerde economische politiek van Colijn, andere factoren de scherpte en de langdurigheid van de crisis veroorzaakt hebben. Bijvoorbeeld de interne economische structuur en het feit dat Nederland onderdeel vormde van een economisch wereldsysteem.¹⁹ Hij benadrukt bovendien dat uitgerekend diegenen waarvan men zou verwachten dat ze andere inzichten zouden hebben over de bestrijding van de crisis, namelijk de socialistische (SDAP), in het begin van de jaren dertig ook geen nieuwe denkbeelden naar voren brachten ter bestrijding van de werkloosheid. Het Plan van de Arbeid van 1935 kwam wel met nieuwe ideeën, maar verdedigde ook een sluitende overheidsbegroting in plaats van Keynesiaanse maatregelen in te voeren.²⁰

De regering had bijvoorbeeld België kunnen volgen dat in 1935 de gouden standaard verliet, maar het staat niet vast dat eerdere devaluatie ons veel geholpen zou hebben. De eindconclusie van De Vries is, dat ondanks de sociale ellende, Nederland de jaren '30 als korte termijn bevredigend heeft doorstaan.²¹ Hier kan men overigens niet uit afleiden, dat op onderdelen van het beleid niet ook ernstige fouten zijn gemaakt.

Cultureel-maatschappelijke context

Voor een juist zicht op de achtergronden van het ontstaan van de Doorbraak is het nodig de cultureel-maatschappelijke context in ogenschouw te nemen. In de bezettingstijd werden sommige vooroorlogse scheidslijnen doorbroken. De ontstane geest van saamhorigheid moest, zo vonden de vernieuwers, als de oorlog voorbij was behouden blijven. Van de zogenaamde gijzelaarskampen, is het Kleinseminarie "Beekvliet" te St. Michielsgestel in Brabant, wel het meest bekend geworden.²²

In dit kamp internerden de Duitsers een aantal vooraanstaande wetenschappers, politici en anderen om te voorkomen dat ze aan het verzet leiding zouden geven. De kring van gijzelaars wisselde nogal eens van samenstelling. Enkele bekende personen die in St. Michielsgestel gezeten hebben zijn bijvoorbeeld: W. Banning, H. Brugmans, L. Einthoven, J. Linthorst Homan, H. Kraemer, P. Lieftinck, J.E. de Quay, W. Schermerhorn, J. Huizinga, A. van Duinkerken, P. Geyl, H. Algra. De culturele, politieke en intellectuele elite van Nederland sprak hier met behoud van vrijheid van meningsuiting over de naoorlogse politieke en sociale ordening van ons land.

De voorstelling van zaken in de literatuur dat de Gestelse gijzelaars unaniem van mening waren dat het vooroorlogse partijstelsel niet terug mocht komen na de oorlog, is veel te generaliserend. Onder andere H. Algra heeft er op gewezen dat er in St. Michielsgestel bewust of onbewust een soort selectie is toegepast, die bij voorbaat een algemeen samengaan (toen en later) onmogelijk maakte.²³ Desalniettemin ontwikkelde zich in het Brabantse gijzelaarskamp een breed draagvlak voor de gewenste naoorlogse politieke veranderingen in Nederland. Het cement voor dit draagvlak was het zogenaamde personalistisch socialisme. Het uit Frankrijk afkomstige begrip personalisme verwees naar ethische waarden als persoonlijkheidsbesef, gemeenschapszin en gerechtigheid. W. Banning en Ph.A. Kohnstamm zijn in Nederland de baanbrekers en de theoretici geweest van deze idealen.²⁴

Interessant en verrassend is dat deze gedachte over het niet-terugkeren van de vooroorlogse politieke partijen ook sterk leefde bij koningin Wilhelmina in Eng-

land. Zij heeft de vastomlijnde gedachte en overtuiging gehad dat de vooroorlogse partijen na de oorlog niet meer zouden terugkeren en dat in Nederland een nieuw politiek bestel zou ontstaan; een tweepartijstelsel naar Engels voorbeeld.²⁵

Politieke factoren

De politieke factoren die van invloed zijn geweest op het ontstaan van de Doorbraak kwamen reeds zijdelings ter sprake. Vóór 1937 was de SDAP voor veel progressieve christenen geen werkelijk tehuis. Het afwijzen van de parlementaire democratie, onder andere tot uiting gekomen in de mislukte revolutiepoging van Troelstra in 1918 en het aanhangen van het marxisme als ideologie, stonden een doorbraak naar een volkspartij in de weg.

Voor de Tweede Wereldoorlog bestonden in Nederland een aantal kleine progressieve partijen van protestants karakter zoals de Christen-Democratische Partij, de Bond van Christen-Socialisten, de Christelijk Sociale Partij en de Christelijke volkspartij. Vaak kwamen ze niet eens in de Tweede kamer, maar ze fungeerden als een brug naar het socialisme. Hun gemeenschappelijk kenmerk was hun kritiek op de sociaal-economische politiek van de grote christelijke partijen en hun anti-militarisme.²⁶ De bekendste van deze kleine progressieve protestants-christelijke partijen werd de in 1926 opgerichte Christelijk-Democratische Unie.²⁷ Deze partij vond in ds. J.J. Buskes een geestelijke leider en fungeerde voor veel christenen als een politiek onderdak doordat voor hen de stap naar de SDAP te groot was. Inhoudelijk had men veel congenialiteit met die partij, maar men kon zich niet vinden in een aantal typisch socialistische attributen, zoals het parade- en vlagvertoon van de SDAP en het zingen van de Internationale. Onder invloed van Fedde Schurer²⁸ en ds. Buskes ging deze kleine partij zich steeds meer verzetten tegen wat J.C.H. Blom noemt de burgerlijk-verzuilde maatschappij van de jaren dertig.²⁹ Het is het in deze partij voorkomende christelijk-dissidentisme dat een belangrijke bouwsteen van de Doorbraak-ideologie werd.

Verder lopen er via een aantal prominente personen ook lijnen van de in de Tweede Wereldoorlog opgerichte Nederlandse Unie naar de Doorbraak. Onder leiding van De Quay, Linthorst Homan

OPROEP van de Nederlandse Volksbeweging

I. De Nederlandse Volksbeweging (N.V.B.) gaat uit van de overtuiging:

dat de tweede wereldoorlog voor alle volkeren de afsluiting betekent van een oud tijdperk der wereldgeschiedenis, tevens het begin van een nieuwe periode: economisch, sociaal, politiek en geestelijk is de wereld grondig veranderd en stelt zij aan enkeling en gemeenschap nieuwe eisen;

dat ons Nederlandse volk, zowel voor de arbeid aan eigen nationale gemeenschap als voor het behouden van een waardige plaats in de rij der volkeren, bovenal nodig heeft een geestelijke vernieuwing, gevoed uit de levende bronnen van Christendom en Humanisme, die steeds onze volkkracht hebben gestempeld;

dat fundamenteel in deze vernieuwingswil behoort te zijn de eerbied en verantwoordelijkheid voor den mens, die slechts in dienst aan een hechte, verantwoordige en bezield gemeenschap tot ontplooiing komt (personalistisch socialisme);

dat alle gebieden van het menselijk leven gebonden zijn aan volstrekte normen als barmhartigheid, gerechtigheid, waarheid en naastenliefde, die naar het Evangelie in Gods wil gegrond zijn, maar ook in andere dan Christelijke overtuiging worden gegrond - waaruit volgt een onvoorwaardelijke verwerping van volk, staat, ras en klasse als hoogste goed in de samenleving, evenals alle geestelijke dwang als middel tot gemeenschapsvorming.

II. De Nederlandse Volksbeweging roept thans op

tot GEMEENSCHAPPELIJKE arbeid aan de noodzakelijke radicale vernieuwing van ons volksleven - economisch, sociaal, politiek, geestelijk -

ALLE NEDERLANDERS,

die - al of niet georganiseerd in politieke partijen - in personalistische geest, gericht op de verwerkelijking van een vernieuwd socialisme, ons volk sterk willen maken voor de geweldig zware taak van dit historisch tijdvak, welke arbeid zich richt op:

ontplooiing van de menselijke persoonlijkheid,
vernieuwing en bevalliging van het gezinsleven,

Mr. F. J. H. Bachg
Dr. W. Banning
Dr. C. Beckenkamp
Dr. P. J. Bouman
Dr. H. Brugmann
Ds. J. J. Buskes Jr.
Jb. Buijs
Ir. B. van Dam
Mr. L. Einthoven
Dr. E. Emmen

Mr. ir. B. W. Haveman
Pietër 't Hoen (F. J. Goedhart)
Prof. Dr. H. Kraemer
H. Korte Jr.
Klaas Leyenaar
Prof. Mr. W. Pompe
Prof. Dr. J. E. de Quay
Geert Ruygers
Mr. E. Saksen
Prof. Ir. W. Schermerhorn

Mr. L. Schlichting
P. J. Schmidt
Mr. J. J. Schokking
J. G. Suurhoff
Dr. Ir. F. P. A. Tellegen
Wim Thomassen
Mr. W. Verkede
Hilda Verwey-Jonker
Mr. G. E. van Welsum
Ir. F. Wyffels Mel 1945

Het hoofdkantoor van de Nederlandse Volksbeweging is vestigingsgemeente KEIZERSGRACHT 652 TE AMSTERDAM (G.)
Aanmeldingen voor het lidmaatschap kunnen alleen en bij de volgende te publieken plaatselijke kantoren, geschieden. De uitsluitend-verbodende bevestiging is ook per vrucht.

Zeden de verhalende uitgaven zijn betaald, en een tweede aflevering bij gepastheid worden met de zending van hem, die met het lidmaatschap tot vestiging van de Nederlandse Volksbeweging kammeren.

Verkoop Kantoren: Rotterdam - Mei 1942

verheffing van de arbeid in een geordend sociaal-economisch bestel, versterking van de nationale gemeenschap, vernieuwing van de staatsgedachte, hervorming van de democratie in personalistische geest, volkszeggenschap in de organisaties van bedrijfs- en cultureel leven, opbouw van een nieuwe gemeenschap met de overzeese gebieden, actieve buitenlandse politiek, mede als bijdrage tot de vestiging van een internationale rechtsorde.

Zij roept ons volk op tot bereidheid in het brengen van offers, bereidheid in het dragen van verantwoordelijkheid, trouw aan Oranje, symbool der nationale eenheid, hoofd der constitutionele monarchie en belichaming van de wil tot zelfstandigheid van het gehele Nederlandse Gemeenschap.

III. De Nederlandse Volksbeweging is in het bijzonder van oordeel:

dat de herwonnen vrijheid, waarvoor tallozen in de ongelijke strijd tegen den tyranniek overweldiger hun leven lieten, ons de dure plicht oplegt, om te tonen, dat wij haar en het offer van wie streeden, leden en vielen, waard zijn;

dat de grootst mogelijke eendracht der verschillende godsdienstige en politieke richtingen thans geboden is, om de schrijnende nood te lenigen, de verwoestingen te herstellen, alle corruptie te bannen, het arbeidsproces weer op gang te brengen, en vooral het overheidsgezag op nieuw vertrouwen te grondvesten;

dat gerechtigheid moet worden betracht, niet alleen bij het bestraffen van verraders en collaborateurs, maar bovenal bij het leggen van de grondslagen voor nieuwe economische en sociale verhoudingen;

dat het politieke partijleven in ons volk zich langs andere scheidslijnen dan voor 1940 zal moeten bewegen, dat met name de Christelijke antithese en de kluizenarij voor de oplossing der maatschappelijke vraagstukken van heden geen vruchtbare beginselen meer zijn, dat een periode van vrije discussie dringend noodzakelijk is, opdat de geestelijke vernieuwing zich ook op politiek gebied zal kunnen openbaren.

kwam uit de Nederlandse Unie die zich in de oorlogsjaren meer tegen het vooroorlogse bestel had afgezet dan tegen de Duitsers. De belangrijkste doelstelling van de Nederlandse Volksbeweging, waarvan het personalistisch socialisme het ideologisch bindmiddel vormde, was het afreken met de antithese-gedachte en het streven naar een grote volkspartij.

Onder de noemer van de Doorbraak vloeiden twee vernieuwingsbewegingen samen. Naast de Nederlandse Volksbeweging, deed zich in de in '45 heropgerichte SDAP onder invloed van personen als K. Vorrink en W. Drees een streven voor naar een brede sociaal-democratische volkspartij. Dit streven leidde er toe dat de SDAP op 9 februari 1946 plaats maakte voor de PvdA. De scheidslijnen tussen deze beide vernieuwingsbewegingen waren doorzichtig, wat in belangrijke mate veroorzaakt werd door hun ideologische verwantschap, die onder andere tot uitdrukking kwam in de overgang van personen van de ene naar de andere groep. Zo was W. Banning zowel voorzitter van de Nederlandse Volksbeweging geweest, als één van de belangrijkste initiatiefnemers van de oprichting van de PvdA. Ook W. Thomassen, de secretaris van de Nederlandse Volksbeweging, vervulde een belangrijke rol bij het ontstaan van de PvdA.³³⁾ Doorbraak-tendensen zich behalve in de reeds genoemde SDAP en de CDU, ook voor in de Vrijzinnig Democratische Bond³⁴⁾ en de CHU.³⁵⁾

Hoewel tijdens de eerste jaren van de bezetting de Nederlandse Unie met haar streven naar eenheid en nationale saamhorigheid bij veel rooms-katholieken populair was en de illegale Christofoorgroep³⁶⁾ waarin een aantal roomsen zich uitspraken tegen handhaving van een eigen partijverband, zich ook na de oorlog duidelijk liet horen, is de Doorbraak in rooms-katholieke kring vanaf het begin mislukt. De voornaamste reden hiervan was het heftige verzet van de bisschoppen tegen het doorbreken van het katholieke isolement. Bovendien is er, vanuit Doorbraakkringen gereedeneerd, in die tijd de enorme fout gemaakt de in R.K.-kring vooraanstaande en leidinggevende De Quay, een vernieuwer bij uitstek, niet in de leiding van de Nederlandse Volksbeweging te houden.³⁷⁾

en Einthoven werd op 24 juni 1940 deze nieuwe partij gepresenteerd. De leiders benadrukten dat het partijstelsel veranderd was en streefden een onduidelijk mengsel van collaboratie, patriotisme en Oranje-gezindheid na. De beweging die al snel een miljoen leden telde, werd door de bezetters in december 1941 opgeheven omdat de leiders er onvoldoende in slaagden haar dienstbaar te maken aan de Duitse doelstellingen.³⁰⁾ De drie leiders van de Nederlandse Unie werden in mei '42 in Sint-Michielsgestel geïnterneerd. Onder andere via deze prominenten loop er een lijn van de Nederlandse Unie naar de Nederlandse Volksbeweging, waarin zich dus ten dele dezelfde mensen groepeerden. Het lag voor

de hand dat toen De Quay aan het einde van de oorlog uitweek naar Engeland, koningin Wilhelmina in hem de juiste persoon zag om een programma voor staatkundige hervorming te ontwerpen.³¹⁾ Hun ideeën over staatkundige en maatschappelijke vernieuwing toonden namelijk grote overeenkomsten.

De reeds genoemde Nederlandse Volksbeweging was de organisatievorm van vele vernieuwingsgeesten, en was informeel met name ontstaan in Sint-Michielsgestel, maar formeel opgericht direct na de Tweede Wereldoorlog onder voorzitterschap van prof. W. Schermerhorn.³²⁾ De Nederlandse Volksbeweging was een zeer breed geschakeerd gezelschap dat, zoals gezegd, ten dele voort-

Het is opvallend dat bij de verzetsgroepen-bij-uitstek tijdens de bezetting, namelijk de anti-revolutionairen en de communisten, zich geen doorbraak-verschijnselen voordeden. In dit licht gezien is het minder vreemd dat juist deze partijen niet opgenomen werden in het eerste naoorlogse kabinet Schermerhorn-Drees. Immers dit kabinet werd onder minister-president Schermerhorn, de verpersoonlijking bij uitstek van het streven naar doorbraak, bekend om haar streven naar zowel herstel als vernieuwing.³⁸⁾

Theologische bedding

Bij de verkiezingen voor de Tweede Kamer in mei 1946 verwierf de PvdA 29 zetels, een verlies van maar liefst twee zetels vergeleken met 1937, als men het zetelaantal van SDAP, VDB en CDU bij elkaar optelt. Bij de verkiezingen voor de Provinciale Staten en de gemeenteraden enkele weken later zou de daling zich voortzetten. De KVP daarentegen won een zetel en kwam op 32, terwijl de confessionelen gezamenlijk ongeveer gelijk bleven. De politieke doorbraak is hiermee mislukt, maar een geestelijke doorbraak slaagt.

Wanneer we de vraag stellen naar de theologische invloed vanuit protestants-christelijke kring op het Doorbraakproces, verheft zich de reuzengestalte van de veel bejubelde en geprezen, maar eveneens verguisde Karl Barth. Ook in Nederland heeft hij zijn duizenden verslagen. De Römerbrief van Karl Barth heeft, zo vertelt de invloedrijke Nico Stufkens, ons gearresteerd.³⁹⁾ De politieke en maatschappelijke implicaties van Barths theologie zijn onmiskenbaar groot.⁴⁰⁾ We kunnen ons afvragen of bij Barth elke dogmatische beslissing niet mede tot stand gekomen is vanuit een ethische strekking.⁴¹⁾ De waarheidsvraag was voor hem in wezen een ethische vraag, het gaat om het zijn van de mens en de verantwoordelijkheid voor het menszijn.

Barth rekende grondig af met "eewig geldende" christelijke beginselen, christelijke programma's en christelijke partijen. In de visie van Barth gaat de christen, ook in de politiek, van beslissing tot beslissing, hij laat zich leiden door het "gebod van het uur". Van een specifiek christelijke staat wil Barth niet weten; het behoort ook niet tot de taak van de politicus het volk op te roepen tot gehoorzaamheid aan het Woord van God.

Dit behoort tot de taak van de kerk. Barth die zelf voor het socialisme partij gekozen heeft, heeft ook anderen gesteld voor de vraag naar de plaats van de christen in de politieke en sociale strijd. In zijn antwoord op die vraag heeft de christelijke organisatie geen plaats. Het gaat er niet om een keus of beslissing als christelijk te funderen, het komt veel meer aan op het effect. Een beslissing is goed als zij goed is voor de samenleving, in de hoop op bijval van andere burgers. Barths stellingname komt voort uit zijn visie op de verhouding tussen kerk en wereld, dus ten diepste uit zijn verkiezingsleer. Voor Barth delen alle mensen in Gods ontferming; de kerk weet het al, nu moet de wereld het nog weten.

Karl Barth

In Nederland zijn deze politieke gedachten van Barth, die leiden tot het aanvaarden van de noodzaak van geheel nieuwe politieke en maatschappij-structuren, bij velen niet op een rotsachtige bodem terecht gekomen. C.J. Dippel bijvoorbeeld, ontleende zijn ideeën voor het belangrijkste deel aan het Barthiaanse gedachtegoed.⁴²⁾ Zijn stelling dat God alle menselijke programma's doorbreken kan, en God de politieke mens te hulp komt op het moment dat hij zijn beslissing neemt, dus als "het gebod van het uur" slaat, is een Barthiaanse gedachtengang pur sang.

Bij Barth is niet alleen sprake van een doorbraak op politiek en maatschap-

pelijk vlak, maar juist ook op theologisch en kerkelijk terrein. Het moet voor een groot deel aan de ideeën van Barth toegeschreven worden, dat de doorbraakgedachte velen in de Hervormde Kerk zo heeft aangesproken.⁴³⁾ Deze invloed was dan ook niet verdwenen met het mislukken van de Doorbraak in politiek zin. Dit kwam onder andere tot uiting in het zich in toenemende mate kritisch uitspreken van de Hervormde Kerk over maatschappelijke en politieke vragen, een lijn die in de oorlogstijd begonnen was. Zo vaardigde de synode op 3 juli 1952 een herderlijk schrijven uit over het vraagstuk van Oorlog en Vrede, gevolgd door een nadere verklaring "Hoe dienen wij de vrede?", van 2 februari 1956. In 1962 gaf de synode een "noodzakelijke aanvulling" daarop uit onder de titel: "Het vraagstuk van de Kernwapenen", waarin "een radicaal nee" tegen de kernwapens uitgesproken werd.⁴⁴⁾

Duidelijk was de doorbraakideologie te proeven in het hervormde herderlijk schrijven van 1955: "Christen zijn in de Nederlandse samenleving". Hoewel de politieke en maatschappelijke doorbraak niet als enig mogelijkheid gezien wordt, pleit het schrijven voor de legitimiteit van een totaal uiteenlopende keuze van christenen in de politiek. De christelijke organisatie wordt impliciet aangevochten en de gedachte van een christelijk land wordt duidelijk afgewezen. Geen enkele partij in Nederland heeft zich, in de visie van het kerkelijke schrijven, voor de kritiek van het gebod Gods toegesloten, waarmee dus elke partij in principe aanvaardbaar is.⁴⁵⁾

Significant voor de stelling dat de Doorbraak wel lukte is het feit dat meer dan 60% van de hervormde leden in de naoorlogse jaren de zuilen heeft ontvlucht en doorgebroken is naar de PvdA.⁴⁶⁾ De theologie van Barth werkte ook door in de theologie van het apostolaat, zoals H. Kraemer die gestalte heeft willen geven. Kraemer leidde samen met W. Banning en K.H.E. Grevemeyer de beweging Gemeenteopbouw en sloot zich van harte aan bij de PvdA. Hij poogde de zogenaamde dialectische theologie vruchtbaar te maken voor de zending.⁴⁷⁾

Opnieuw: de Doorbraak mislukt?

Bij de verkiezingen van 1946 werd de nieuw opgerichte KVP de grootste partij met 32 zetels, de PvdA haalde 29 zetels. Daarmee is de Doorbraak in de ogen van

velen mislukt.⁴⁸⁾ Hoe is deze mislukking te verklaren? Eerst moet in het algemeen gezegd worden dat in de ontwikkeling van de Nederlandse samenleving de Tweede Wereldoorlog niet die fundamentele breuk werd, waarop de Doorbraakaanhangers gehoopt hadden. Zo er al sprake zou zijn van een breuk in de jongste geschiedenis van Nederland, dan zou die in de jaren zestig te vinden zijn en niet in de Tweede Wereldoorlog.⁴⁹⁾ Het is duidelijk dat er in 1945 en de direct daarop volgende jaren geen eind gekomen is aan de verzuiling. In de verzuilingsliteratuur wordt zelfs een pleidooi gevoerd om het woord verzuiling te beperken tot de eerste twee decennia na de Tweede Wereldoorlog (1945-1965).⁵⁰⁾

Het spreken over "verzuiling" blijkt vaak ideologisch geladen te zijn. G. Puchinger waarschuwt ervoor dat een christen-historicus zijn eigen weg moet vinden, en zich vooral niet teveel moet begeven in de schema's (vangnetten) van zijn tegenstanders, als daar zijn doorbraak en verzuiling (met de daarop volgende ontzuiling).⁵¹⁾ Dat de politici na de Tweede Wereldoorlog terugkeerden naar de traditie en een herstel van de staatkundige verbanden waarmee zij vertrouwd waren, is in zekere zin voor de hand liggend. Het vele getheoretiseer van met name intellectuelen had geen einde kunnen maken aan de werkelijkheid van Nederland als driestromenland van protestanten, rooms-katholieken en humanisten.⁵²⁾

Wanneer we de ontwikkeling van de politieke, maatschappelijke en geestelijke verhoudingen in Nederland op de wat langere termijn beschouwen, moeten we constateren dat de doorbraakmensen hun tijd enkele decennia vooruit waren, omdat de ontzuiling twintig jaar later pas goed zou toeslaan. In de Nederlandse Hervormde Kerk vond na de Tweede Wereldoorlog mede onder invloed van leidinggevende "doorbraak-ideologen" wel degelijk een koerswijziging plaats. Uit haar herderlijke boodschappen bleek dat de Hervormde Kerk niet langer het belang van een christelijk Nederland bepleitte.

De vraag of de Doorbraak mislukt is, moet met ja beantwoord worden wanneer we alleen kijken naar de effecten op de korte termijn. Wanneer we deze vraag op de langere termijn beantwoorden moeten, luidt het antwoord, zoveel zal wel duidelijk zijn, ontkennend. In een

aantal opzichten lag de geestelijke doorbraak, samen met een aantal sociaal-economische factoren, aan de basis van de politiek doorbraak.

Waardering van de Doorbraak

Wanneer we ons de spiegel van de Doorbraak voorhouden, zien we een aantal behartigenswaardige zaken. Een aantal Doorbraak-ideologen wijst op het gevaar van het ontwaarden van christelijke politiek in belangen-politiek. Een christelijke partij loopt het gevaar eigen zaak met Gods zaak te vereenzelvigen. Veel aanhangers van de Doorbraak hadden oog voor het feit dat de antithese niet samenvalt met de tegenstelling tussen een christelijke en een niet christelijke partij. In de Doorbraak kwam iets van de solidariteit met het hele volk naar voren. In de eigen groep is men veel op zichzelf gericht en in zichzelf gekeerd, waardoor het belang van het geheel sneller uit het oog verloren dreigt te raken.

Daar komt nog iets bij, hoewel secundair. Altijd ligt het gevaar van "de tederheid der gelijkgezinden" (J.C. Bloem) op de loer. Een fanclub van gelijkgestemden heeft niet zelden de geur van spuitjeslucht om zich heen hangen. De Doorbraak refereerde aan voluit Bijbelse gegevens, daar waar zij bijvoorbeeld stelde, dat God het recht der armen gelden doet. De kerk en de christelijke politiek hebben recht te doen aan sociaal-economische principes uit de Bijbel. Het christen-zijn is een zaak die in deze wereld beleefd en gepraktiseerd moet worden. Daar hoort de lichamelijke, stoffelijke werkelijkheid onlosmakelijk bij. In de piëtistische stroming van het gereformeerd protestantisme is deze voluit bijbelse notie niet zelden veronachtzaamd. Ook in de grote vooroorlogse kerken in Nederland is het sociale vraagstuk van de jaren dertig niet in de lijn van het Reveil voortgezet, al zijn er altijd individuele christenen geweest die dat wel deden.

Toch is hiermee niet alles gezegd. Heeft de Doorbraak, en de doorbraakpartij bij uitstek, de PvdA, bijgedragen aan het behoud en herstel van christelijke waarden en normen in de Nederlandse samenleving? Of is het zo, dat de Doorbraak-ideologie de culturomslag van (na) de jaren zestig heeft voorbereid? De secularisatie - een woord dat door het overgebruik welhaast is uitgesleten - markeert het verdwijnen van het geloof

in God uit het publieke leven. Komt in de Doorbraak niet de volledige acceptatie van de moderne democratie en de afwijzing van de soevereiniteit van God op alle terreinen van het leven tot uitdrukking? Vooral vrijzinnigen en barthianen wilden van de christelijke partij af. Voor hen was de theocratische gedachte niet mogelijk en niet wenselijk. Deze theocratische gedachte die een kerstening en reformatie van het volks- en staatsleven beoogde en ondanks de invloed van de moderne theologie van de 19e eeuw in grote delen van de Hervormde Kerk was blijven voortbestaan, onderging hierdoor opnieuw een belangrijke aderlating.

Hoewel de Doorbraak-personen dat zelf niet gewild hebben, leek het ontbreken van een transcendente band bij velen tot gevolg te hebben, dat de politiek van christenen niet meer inhield dan "civil religion". Daar waar het christelijk geloof niet meer gezien wordt als exclusief, totaal en universeel, rest de gelijkshakeling der gezindten, de gelijkwaardigheid van christendom en humanisme. De diepste vraag naar de inhoud van het Godsbegrip is hier aan de orde. Het geloof in de God van de Bijbel blijft niet in het medemenselijke steken. Voor velen die zich ten aanzien van hun politieke roeping nog wel religieus willen laten inspireren lijkt het woord te gelden dat de Amerikaanse president Eisenhower eens sprak: "Het allerbelangrijkste voor ons land is, dat God ons leidt, welke God kan me niet zoveel schelen".

Hoe nu verder?

Na dit kort evaluerend intermezzo willen we aan het slot van dit artikel nog een dieptepeiling wagen, om antwoord te krijgen op de vraag naar de politieke roeping van kerk en christenheid in de hedendaagse samenleving. Hierbij betrekken we vragen over de antithese, de verzuiling en de christelijke organisatie. Mede aan de hand van twee belangrijke publikaties willen we het verband tussen geloof en politiek opnieuw aan de orde stellen. Het is alweer enkele jaren geleden dat van de hand van H.M. Kuitert zijn bekend geworden boek *Alles is politiek maar politiek is niet alles* verscheen.⁵³⁾ Recent liet G.G. de Kruijff een nieuw boek het licht zien: *Wakzaam en nuchter. Over christelijke ethiek in een democratie*.⁵⁴⁾ Beide publikaties bieden, om met Kuitert te spreken, een theologisch perspectief op geloof en politiek.

Een sector van het bestaan overigens, die door een groot deel van de wetenschappelijke wereld, zoal niet over het hoofd gezien, dan toch genegeerd wordt. Zo bleek de bekende Nederlandse historicus H.L. Wesseling nog nooit van Kuitert gehoord te hebben en zei hij naar aanleiding van een tv-optreden van Kuitert bij Maarten 't Hart, dat hij aan "een dominee die zoetsappige lariekoek verkoopt" geen boodschap had.⁵⁵⁾

Het beroep op de traditie voor het verband tussen geloof en politieke stellingname, is gecompliceerder dan op het eerste gezicht lijkt. Met name sociologen beschouwen als één van de belangrijkste knelpunten van de moderne samenleving de sociale differentiatie, de opdeling van de samenleving in zelfstandige organisaties en instellingen, wat tot waardendifferentiatie leidt.⁵⁶⁾ Deze differentiatie is onlosmakelijk verbonden met het moderniseringsproces dat de Westerse samenleving heeft doorgemaakt als de vrucht van Verlichting en Industriële Revolutie. Deze differentiatie heeft onder andere een sterke scheiding tussen het publieke en het private leven tot gevolg en dreigt nu bij tijd en wijle tot maatschappelijke desintegratie te leiden.

Bij Luther en Calvijn, om twee voorbeelden uit de traditie te noemen, vindt men geen bezinning op het verschijnsel dat de politiek zich over bijna alle terreinen van het leven uitstrekt, omdat in de traditionele gemeenschap alle activiteiten gericht waren op het doel deze gemeenschap te laten voortbestaan. Bovendien hadden de reformatoren niet te maken met een bestel dat rekent op inhoudelijke participatie van wat we in onze tijd de burgers noemen. Tegenover het front van differentiëring en pluralisering grepen verontruste geesten als bijvoorbeeld Groen van Prinsterer en Hoedemaker terug naar het bondgenootschap tussen kerk en cultuur. Het nieuwe van A. Kuyper is geweest dat hij consequenties heeft verbonden aan deze nieuwe situatie. Hij – en in navolging van hem menig christen – heeft zich aangepast aan de gedifferentieerde cultuur. Met de idee van de christelijke organisatie gaf hij te kennen te willen participeren in het toenmalige bestel.⁵⁷⁾

De antithese en de moderne democratie

Hier dient zich een wezenlijke vraag aan, namelijk of de christelijke kerk en

haar leden zich wel warm moeten maken voor de moderne democratie. De theoloog G.G. de Kruijf legitimeert en bepleit deze democratie met theologische argumenten. Hij verwerpt bovendien nadrukkelijk een aanvaarden van de democratie als interim-periode van waaruit men streeft naar een theocratische orde.

In zijn visie zal een groep die een meerderheid wil verwerven voor eigen geestelijke inzichten, in de overtuiging dat bijvoorbeeld christelijke wetgeving goed is voor alle mensen, een einde maken aan de relativisering van de staat. Wanneer we werkelijk de distantie tussen kerk en wereld in acht nemen, zullen we ophouden met de identificatie van het christelijke met het goede voor de samenleving, zo is zijn redenering. Het gereformeerde uitgangspunt dat de antithese een geestelijk beginsel is (Joh. 17), is hier wel heel ver te zoeken. Deze antithese gaat in diepste zin om geloof of ongeloof, die ook een publiekelijke gestalte heeft.

Het is de vraag of deze scheidslijn door De Kruijf erkend wordt. Zijn overdenking dat de kerk vroeger eens gewonnen heeft (Constantijn de Grote) en dat het sindsdien niet moeilijk is haar te kritiseren snijdt hout, maar dit feit kan de legitimiteit van een theocratisch appèl niet te niet doen. De crux van zijn betoog komt naar voren wanneer hij beweert dat in de christelijke ethiek de politiek ontlast moet worden van de waarheidsvraag.⁵⁸⁾

Hoewel we graag met De Kruijf instemmen waar hij de kern van de christelijke houding ziet liggen in de pelgrimage van de christelijke gemeente, moeten we concluderen dat hij blijmoedig capituleert voor de moderne democratie. De theocratische grondbeschouwingen waarin de volstreekte geldigheid van de Wet Gods ook voor de staat beleden wordt, is hier zelfs niet uit noodzaak, maar principieel, ingewisseld voor de grondbeginselen van de Franse Revolutie. Het theocratisch denken verdraagt zich in zijn visie niet met ons democratisch bestel.

Worstelt De Kruijf intensief met de relatie tussen het christelijk geloof en de politiek, bij H.M. Kuitert blijft deze worsteling geheel achterwege. Hij verwijst ze ieder terug naar hun eigen "rijk", zodat ze elkaar niet hinderen, want God is zo door de mens buiten de politiek

gesloten. Beiden accepteren het relativisme, niet alleen als een gegeven, maar zelfs als een principieel uitgangspunt. Relativisme betekent hier niet alleen de erkenning van de gelijkwaardigheid van diverse waarheidsconcepties als een politiek uitgangspunt, maar ook als een levenswijze binnen deze politieke orde.⁵⁹⁾

De vraag moet hier gesteld worden of christenen niet juist de taak hebben er in de politiek op te wijzen dat dit relativisme nooit neutraal is? Betekent een neutrale staat ten diepste niet een God-loze staat? Het grondprobleem waar theologen als De Kruijf en Kuitert terecht mee worstelen – en hierin zijn ze representatief voor de geest van de tijd – is het probleem dat de pluriforme samenleving desintegratieverschijnselen vertoont. Er bestaat geen gemeenschappelijk en samenhangend wereldbeeld meer.

Daarentegen kan de gereformeerde traditie – mits ze in rapport blijft met de eigen tijd en de agenda van de moderne tijd niet alleen kent, maar er ook over meepraat – in onze complexe en gesegmentariseerde samenleving perspectief bieden. De vraag of de mens in deze wereld een taak heeft, is door de gereformeerde christenheid altijd bevestigend beantwoord. Arbeid moet in deze traditie gezien worden als gehoorzaamheid aan het gebod en gericht zijn op de eer van God. Een scheiding tussen de publieke en private zijde van het leven moet in navolging van Calvijn afgewezen worden. Het geestelijke en natuurlijke of alledaagse leven zijn zeer nauw op elkaar betrokken. Dit theocratisch gedachtegoed is in onze tijd onder andere verwoord door ds. H.G. Abma. Hij zei ooit dat een oprecht en geestelijk christen de meest wereldse mens is, omdat de wereld niet van de duivel, maar van God is.⁶⁰⁾ In deze ervaringswerkelijkheid wordt iets teruggewonnen van de eenheid des levens.

Het vandaag de dag veel gevoerde debat over de legitimiteit van de christelijke organisatie blijft iets onvruchtbaars houden, wanneer niet erkend wordt dat deze in de 19e eeuw niet alleen "gemaakt", maar vooral ook geboren is, als een gevolg van het secularisatie- en moderniseringsproces. In de context van de Nederlandse geschiedenis is de christelijke school ontstaan. Nooit heeft Groen van Prinsterer de christelijke school en nooit heeft A. Kuyper de christelijke partij als een doel gezien. Het waren en

blijven uit theocratisch oogpunt noodgrepen, net zoals de Afscheiding. Wie zou willen beweren dat het verdwijnen van het "Corpus Christianum" een andere "kersteningsstrategie" uitsluit?

In sommige sectoren van de gereformeerde gezindte vindt als gevolg van een steeds vijandiger ervaren wereld een terugtrekking uit deze wereld plaats. Het gevolg is dat dit vaak tot een isolement leidt wat door een aantal "opinion-leaders" uit orthodox protestantse kring als de meest veilige optie tot behoud van die kring gezien wordt. De presentie van de theocratie moet wel afgestemd worden op de eigen culturele context, maar laten we niet vergeten dat vanuit theocratisch besef de confrontatie met de buitenwereld niet alleen als noodzakelijk beleden moet worden, maar ook daadwerkelijk plaats moet hebben.

Noten:

1. Dit artikel is een weergave en een ingrijpende bewerking van een lezing, getiteld "Wat bezielde ze?", over de Doorbraak", die gehouden is op de winterconferentie van de CSFR op 21 december 1993, die als thema had "En doet gij evenzo. Over christelijk sociaal handelen".
2. *Reformatorisch Dagblad*, 14 januari, 3.
3. Eddy van den Brink, red., *De PvdA is niet heilig*, (2e druk, Baarn 1978) 5-6.
4. zie noot 3.
5. Wanneer eind jaren '60 velen de KVP verlaten, evenals nogal wat mensen eind jaren '70 de CHU (bij de toestandkoming van het CDA), en veelal op de PvdA gaan stemmen, spreken we opnieuw van een doorbraak. Zie bijvoorbeeld, C. Blenk, *Kerk en wereldgeschiedenis van de 20e eeuw* (Kampen 1988) 102.
6. Van de overstelpende literatuur over de verzuiling noem ik hier enkele bekende en klassieke (publikaties van) verzuilingstheoretici: J.P. Kruijt, *De onkerkelijkheid in Nederland, hare verbreiding en oorzaken. Proeve eener sociografische verklaring* (Groningen/Batavia 1933); I. Schöffer, "Verzuiling een specifiek Nederlands probleem", in: *Sociologische Gids*, 1956, nr 7, 121-127; J.A.A. van Doorn, "Verzuiling, een eigentijds systeem van sociale controle," in: *Sociologische Gids* (maart/april 1956) 41-50; H. Daalder, *Politisering en lijdelijkheid in de Nederlandse politiek* (Assen 1974) 9-37; A. Lijphart, *Verzuiling, pacificatie en kentering in de Nederlandse politiek* (Amsterdam 1968).
Een nieuwe, onorthodoxe visie op de verzuiling in Nederland geeft Siep Stuurman in zijn dissertatie, *Verzuiling, kapitalisme en patriarchaat. Aspecten van de ontwikkeling van de moderne staat in Nederland* (Nijmegen 1983).
In *Bijdragen en Mededelingen betreffende de geschiedenis der Nederlanden* 100 nr. 1 (1985), vindt men een interessante discussie over verzuiling. Wie zich op de hoogte wil stellen van de trend in het verzuilingsdebat kan niet om dit nummer heen, waarin enkele van de belangrijkste hedendaagse theoretici over de

verzuiling, namelijk, H. Daalder, P. de Rooy en S. Stuurman met elkaar discussiëren. Zie ook het themanummer van *Transparant*, 4 nr. 2 (1993), over de verzuiling, met de daarin genoemde literatuurverwijzingen.

- Van de literatuur over de antithese noem ik hier twee beknopte, maar goed gedocumenteerde en heldere publikaties van prof. dr. W.H. Velema, respectievelijk; *Solidariteit en antithese. Een theologische peiling* (Kampen 1987), *Antithese-achterhaald of actueel* (Nunspet 1987).
7. J.J. Buskes, *Hoera voor het leven* (Amsterdam 1959) 49.
 8. In het partijprogramma van de SDAP van '37 werd niet langer gesproken over het marxisme als grondslag voor de partij en werd de parlementaire democratie openlijk aanvaard, zie onder andere L.H. Ruitenbergh, *Het ontstaan van de Partij van de Arbeid* (Amsterdam 1955).
 9. Ibidem, 125.
 10. Zie ook van Buskes: *Het Evangelie in de wereld van heden* (Amsterdam 1936).
 11. Enkele bekend geworden visies en studies zijn; A. Kuyper, *Het sociale vraagstuk en de christelijke religie* (Amsterdam 1891) en idem, *De Christus en de sociale noden en democratische klippen* (Amsterdam 1895). J.R. Slotemaker de Bruine, *Christelijk Sociale Studien*, deel 1-3 (Utrecht 1915-1917). Zie voor een uitgebreide vooroorlogse literatuurlijst betreffende de sociale problematiek, J.M. Vellinga, *Talma's sociale arbeid* (Hoorn 1941).
 12. De roman van H.M. van Randwijk, *Burgers in nood*, geeft op een schitterende manier een tijdsbeeld van de crisisjaren. Het probleem van de werkloosheid van de jaren dertig wordt hierin niet alleen als een economisch en sociaal probleem gezien, maar vooral ook als een zedelijk en religieus probleem, een vraag naar de rechtvaardige verborgenheid Gods. De sociale problematiek komt ook uitvoerig aan de orde in de roman van P. Keuning, *Kinderen in verstand en in boosheid*. Ook dit boek is een felle aanklacht tegen het dekken van een in wezen liberale politiek met het gezag van de Bijbel.
 13. J. Bosmans, "Het maatschappelijke-politieke leven in Nederland 1918-1940," in: *Algemene Geschiedenis der Nederlanden*, dl. 14 (1979 Bussum) 200-243. Zie ook de beredeneerde bibliografie in dit standaardwerk over deze periode.
 14. Namelijk een politiek van devaluatie door het verlaten van de gouden standaard.
 15. Zie met name de in noot 6 genoemde standaard werken van Daalder en Lijphart.
 16. Zo is het werk van J. Huizinga, *In de schaduw van morgen*, dat in 1935 verscheen, een felle aanval op wat hij als de barbarisering van de Europese beschaving beschouwde.
 17. Bosmans, "Maatschappelijk-politieke leven," 225.
 18. Voor de feiten kan men nog altijd zeer goed terecht in het standaardwerk van F.A.G. Keesing, "De conjuncturele ontwikkeling van Nederland en de evolutie van economische overheidsbeleid 1918-1939," in: *De Nederlandse volkshuishouding tussen twee wereldoorlogen*, 3 dln. (Utrecht 1952). Verder biedt de bundel van P.W. Klein en G.J. Borger, *De jaren dertig. Aspecten van crisis en werkloosheid* (Amsterdam 1978), een goed overzicht van deze discussie. Vooral P.W. Klein zorgde voor

discussiebrandstof, zie: "Depressie en beleid tijdens de jaren dertig. Kanttekeningen bij de ontwikkeling van de Nederlandse volkshuishouding in de jaren dertig," in: J. van Herwaarden, red., *Lof der historie* (Rotterdam 1973) 187-335. Een herziene tekst hiervan in: P.A.M. Geurts en F.A.M. Messing, *Economische ontwikkeling en sociale emancipatie*, deel 2 (Den Haag 1977) 144-186.

19. Joh. de Vries, "Het economisch leven in Nederland 1918-1940," in: *Algemene Geschiedenis der Nederlanden*, deel 14 (Bussum 1979) 102-142.
20. P.W. Klein, geciteerd bij Geurts en Messing, 151.
21. De Vries, "Economisch leven," 140-142. Het is significant dat de econoom P.W. Klein zijn in noot 18 genoemde artikel *Depressie en beleid tijdens de jaren dertig* zelf typeert als een artikel dat berust op een aan het historisch-materialisme verwante grondslag. Hij is dus niet bepaald de eerst aangewezen om zijn denkbeelden dienstbaar te maken aan reactionaire of conservatieve politieke doelstellingen. Deze kritiek viel hem namelijk te beurt, omdat hij in genoemd artikel concludeerde dat op grond van zijn onderzoek "het verdedigbaar lijkt te stellen, dat diepte en duur van de economische depressie in Nederland in mindere mate werden bepaald door het tekortschieten van het regeringsbeleid dan door de economische structuur van de volkshuishouding, zoals deze in de loop der geschiedenis reeds vóór de jaren dertig vorm en inhoud had gekregen", in: Geurts en Messing, *Economische ontwikkeling*, 186.
Zie ook W. ten Have, "De geschiedschrijving over crisis en verzuiling," in: W.W. Mijnhardt, red., *Kantelend geschiedbeeld. Nederlandse historiografie sinds 1945* (Utrecht 1983).
22. Literatuur over de gijzelaarskampen: Madelon de Keizer, *De gijzelaars van Sint-Michiëlsgestel; een eliteberaad in oorlogstijd* (Alphen aan de Rijn 1979); *Gedenkboek Gijzelaarskamp Beekvluit* (Schiedam 1947); L. de Jong, *Het koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Oorlog*, deel 8, eerste helft. 157-202, Saskia Jansens, Geraldien van Freitag en Drabbe Künzel, *Een ruwe hand in het water - De gijzelaarskampen Sint-Michiëlsgestel en Haaren* (Amsterdam); J.C.H. Blom, *De gijzelaars van St. Michiëlsgestel en Haaren. Het dubbele gezicht van hun geschiedenis* (Amsterdam 1992).
23. Jan Rogier, *Een zondagskind in de politiek en andere christenen. Opstellen over confessionele politiek in Nederland van Colijn tot Cals* (Nijmegen 1980) 62. Zie over H. Algra: *Mijn werk/mijn leven* (Assen 1970).
24. *Christelijke Encyclopedie* (2e druk, Kampen 1960) 429-430, W. Banning, *Terugblik op leven en strijd van althans een deel der generatie, die idealistisch-jong was aan het begin der twintigste eeuw, toegelicht aan de ontwikkelingsgang van één hunner* (Amsterdam 1957). In Bannings boek *De dag van morgen* vindt men ook een hele goede weergave van dit personalisme, dat zoals gezegd, een belangrijke fundering werd van de ideeën over de vormgeving van het naoorlogse politieke en maatschappelijke leven in Nederland.
25. Jac. S. Hoek, *Politieke geschiedenis van Nederland. Oorlog en herstel* (Leiden 1970)

- 110-119.
26. H.J. Langeveld, *Protestants en Progressief. De Christelijk-democratische Unie 1926-1946* ('s-Gravenhage 1989) 10-27.
 27. Zie het proefschrift bij noot 26.
 28. Zie van Schurer zijn autobiografie: *De beslagen spiegel. Herinneringen* (Amsterdam 1969).
 29. J.C.H. Blom, *De muiterij op de Zeven Provinciën. Reacties en gevolgen in Nederland* (2e druk, Utrecht 1983).
 30. Zie over de Nederlandse Unie, L. de Jong, *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog*, deel 4 2e helft 459-557 en 763-794.
 31. Rogier, *Zondagskind*, 69 e.v.
 32. Over de Nederlandse Volksbeweging: J. Bank, *Opkomst en ondergang van de Nederlandse Volksbeweging* (Deventer 1978).
 33. Anet Bleich, *Een partij in de tijd. Veertig jaar Partij van de Arbeid 1946-1986* (Amsterdam 1986).
 34. In de VDB, die in 1901 was opgericht, speelde de bekende liberaal mr. P.J. Oudtussen de beide wereldoorlogen een zeer belangrijke rol. Nadat de VDB zich had opgeheven was Oud korte tijd lid van de PvdA, en werd hij de leider van de in 1948 opgerichte VVD. A.W. Abspoel, "Politiek portret van een groot parlementariër," in: *Liberale Gedachten. Een bundel opstellen aangeboden aan prof. mr. P.J. Oud ter gelegenheid van zijn 75 ste verjaardag* (Rotterdam/'s-Gravenhage). Zie verder over de VDB en de Doorbraak, P.J. Oud e.a., *Enige aspecten van het moderne liberalisme* (Leiden 1958).
 35. Over de geschiedenis van de CHU schreef Hans van Spanning een goed gedocumenteerd proefschrift: *De Christelijk Historische Unie 1908-1980. Enige hoofdlijnen uit haar geschiedenis* (z.p. 1988). Zie voor het gedeelte betreffende de Doorbraak en de CHU het tweede deel, dat handelt over de betreffende periode. Verder Jan Wieten, *De Nederlander en de Nieuwe Nederlander* (Kampen 1986).
 36. Christoffor was het belangrijkste illegale katholieke verzetsblad in de oorlog. In veel opzichten was het de spreekbuis van de verdwenen Nederlandse Unie, zie Jan Rogier, a.w. 66
 37. J. Bank, a.w., 80 e.v.; A.F. Manning, "Geen doorbraak van de oude structuren," in: *De confessionelen, ontstaan en ontwikkeling van de christelijke partijen* (Utrecht 1968) 61 e.v. Zie voor een kritische beschouwing van dit laatste werk, Jan Rogier, *Zondagskind*, hoofdstuk 12: "De geschiedschrijving van de "Doorbraak"
 38. W. Schermerhorn, *Minister-President van Herzijgend Nederland*, met medewerking van Willem Drees senior, G. Puchinger en A.J. van der Weele (Bussum 1977).
 39. Geciteerd bij J.J. Buskes, *Hoera*, 77-78. Ds. Buskes vertelt hier, hoe in de kring van de Nederlandsche Christen Studenten Vereniging (NCSV) de tweede druk van Römerbrief van Barth ontvangen werd: "Wij hebben de Römerbrief doorgekropen en doorgeworsteld. Het was waarlijk geen licht verteerbare kost. Wij hadden echter het gevoel, aan te zitten aan een feestmaaltijd en we werden bevrijd van de alternatieven, die zich tot op dat ogenblik als onontkoombaar aan ons hadden opgedrongen".
 40. Voor een beredeneerde bibliografie van Barth zie men de kleine selectie van A. J. Bronkhorst in: F. Fangmeier, *De theoloog Karl Barth. Een getuige van de vrije God en de vrije mens* ('s-Gravenhage 1970) vooral 70-71
 41. W. H. Velema wijst er bijvoorbeeld op dat bij Barth de ethiek nooit los gemaakt kan worden van de dogmatiek, in: "Karl Barth en de ethiek," in: *Visie op Karl Barth*, A.G. Knevel, red., 79-88
 42. C.J. Dippel, *Kerk en wereld in de crisis* ('s-Gravenhage 1947). Dippel pleit in dit boek, dat voorzien is van een lovende inleiding van K. H. Miskotte, voor een bekering naar de wereld toe, zijn boodschap is dat een christen solidair moet zijn met de wereld, die zijn arbeidsterrein is waarop hij zich zonder kramp moet begeven.
 43. Zie onder andere, J. v.d. Graaf, *In de Mozes en Aäronstraat. Kerk-Staat-Maatschappij* (Amersfoort 1976) vooral hoofdstuk 6: "Doorbraak en Christelijke organisatie".
 44. A.J. Rasker, *De Nederlandse hervormde Kerk vanaf 1795. Haar geschiedenis en theologie in de negentiende en twintigste eeuw*, (Kampen 1974) 305.
 45. Fundamentele kritiek vanuit de Gereformeerde Bond op het herderlijk schrijven kwam van de kant van D. Schouten en J. Severijn, zie J. v.d. Graaf: "De gereformeerde Bond en de politiek", in: *Beproefde Trouw. Vijfzeventig jaar Gereformeerde Bond in de Nederlandse Hervormde Kerk*, J. v.d. Graaf, red. (Kampen z.j.) 255-263.
 46. Zie noot 43, 85.
 47. A.Th. van Leeuwen, *Hendrik Kraemer die-naar der wereldkerk*, (Amsterdam 1959).
 48. Dat is bijvoorbeeld ook de mening van J. Bosmans, een kenner van de staatkundige verhoudingen in Nederland. Zie zijn: *Staatkundige vormgeving in Nederland II. De tijd na 1940* (Assen/Maastricht 1990) 35.
 49. Veel recente publikaties concluderen dat de continuïteit na de Tweede Wereldoorlog groter is dan de discontinuïteit. Zo stelt J.C.H. Blom in zijn artikel "De Tweede Wereldoorlog en de Nederlandse samenleving: continuïteit en verandering", in: *Vaderlands verleden in veelvoud deel II: 19e-20e eeuw*, C.B. Wels, red., (Den Haag 1980) 336-357, dat de bedoelde doorbraak in de praktijk volkomen mislukte en er in Nederland sprake zou zijn van "wezenlijke continuïteit in de binnenlandse politiek". Wat er aan doorbraak overbleef, in zijn visie, is slechts de naamsverandering van de SDAP en de RKSP. Symptomatisch voor de wezenlijke continuïteit in de binnenlandse politiek vindt hij de continuïteit in het politiek leiderschap. Bijvoorbeeld: Drees, Vorrink, Banning, Joekes, Oud, Schouten, Tilanus, Romme, Van Schaik, Kortenhorst, De Groot.
 50. J.C. Kennedy, De mythe van verzuiling, in: *Transparant*, 4 nr.2 (1993) 15.
 51. "De historicus Puchinger over zijn werk", in: *Bijbel en Wetenschap*, nr. 169 (1994) 19.
 52. Deze typering van Nederland als driestromenland is afkomstig van G. Puchinger, Verzuiling ?? - Ontzuiling ??, in: *Transparant* 4 nr. 2 (1993) 4-8.
 53. H.M. Kuitert, *Alles is politiek maar politiek is niet alles. Een theologisch perspectief op geloof en politiek* (Baarn 1985).
 54. G.G. de Kruijf, *Waakzaam en nuchter. Over christelijke ethiek in een democratie* (Baarn 1994).
 55. Zie *Trouw*, zaterdag 5 februari 1994, 17.
 56. Zie voor een helder beschrijving van dit proces W.H. Dekker: "De handschoenen van Hirsch Ballin", in: *Uitgedaagd. Belijdend geloven in de veranderende samenleving* (Zoetermeer 1994).
 57. G.G. de Kruijf, *Waakzaam*, 83; A.A.v.d. Schans, *Kuyper en Kersten. IJveraars voor herkerstening van de samenleving* (Den Haag/Leiden 1992) 33-34.
 58. De Kruijf, *Waakzaam*, 174.
 59. Zie onder andere Wim H. Dekker, "Democratie-debat in domineesland. Inpasbaarheid van de politieke ideeën van de theologen A.A. van Ruler, G.H. ter Schegget en H.M. Kuitert in een democratie" (onuitgegeven doctoraalscriptie, Utrecht 1990).
 60. Ds. H.G. Abma in een partijrede voor de SGP in 1977, geciteerd bij G. Holdijk, *Dominee in de politiek. Het Tweede Kamerlidmaatschap van ds. H.G. Abma 1963-1981* ('s-Gravenhage 1982) 135.

Vrijmaking in bezet gebied¹⁾

J. Ridderbos

Op vrijdag 11 augustus 1944 las de Kampense hoogleraar K. Schilder (1890-1952) in de Lutherse Kerk te Den Haag de 'Acte van Vrijmaking of Wederkeer' voor. Degenen die deze acte ondertekenden, maakten zich vrij van de besluiten van de generale synode van 'De Gereformeerde Kerken in Nederland'. Dit was het begin van een ontwikkeling die zou leiden tot het ontstaan van een nieuw kerkgenootschap, 'De Gereformeerde Kerken in Nederland (onderhoudende artikel 31 K.O.)'.²⁾

Dit jaar is het dus vijftig jaar geleden dat de Vrijmaking begon. Wie zich opmaakt om dat halve eeuwfeest te vieren, realiseert zich als vanzelf dat de Vrijmaking tijdens de bezetting van ons land plaatsvond. Voor velen is dat iets onbegrijpelijk. Lag het op dat moment niet voor de hand om zich om andere zaken druk te maken?

In de loop van de tijd hebben mensen zich afgevraagd of de bezetter belang erbij had om de strijd binnen de Gereformeerde Kerken aan te wakkeren. Zijn er maatregelen van de bezetter bekend, die direct bedoeld waren om in te grijpen in deze kerkelijke strijd?

De term 'vrijmaking' kan zowel betrekking hebben op een daad als op een innerlijk proces. Aan de daad van de ondertekening van de 'Acte van Vrijmaking of Wederkeer' ging een innerlijk proces vooraf van losmaking van het vertrouwde kerkverband.

In het onderstaande artikel plaatsen we eerst de vraagstelling in een breder historisch verband. Vervolgens behandelen we de vaak verwaarloosde voorgeschiedenis van de Vrijmaking. Daarna duiden we enkele ontwikkelingen tijdens de gereformeerde synode in het kort aan, en bespreken we de gevolgen van een aantal maatregelen van de bezetter. Tenslotte geven we onze conclusie.

Vrijmaking in oorlogstijd

De bevrijding over het feit dat zoiets ingrijpends als een kerkscheuring kon plaatsvinden in bezettingstijd hangt dikwijls samen met het standpunt van waar

uit men de gebeurtenissen beschouwt. Achteraf is het gemakkelijk om te zeggen dat de bezetting 'slechts' vijf jaar geduurd heeft, en dat het dus mogelijk was om ingrijpende beslissingen op te schorten. Aanvankelijk dachten vele Nederlanders inderdaad dat het verlies van de vrijheid slechts kort zou duren. Na verloop van tijd moesten zij deze mening echter herzien; het bleek noodzakelijk te zijn om zich in te stellen op een langdurig verlies. Dat betekende ondermeer dat het 'gewone' leven zoveel mogelijk moest doorgaan.

Achteraf hebben mensen van mijn generatie zich dikwijls de vraag gesteld, waaraan hun ouders de moed ontleenden om tijdens de bezetting in het huwelijk te treden en kinderen te verwekken. Reeds in normale omstandigheden worden mensen die kinderen krijgen extra kwetsbaar. In de abnormale omstandigheden van een bezetting geldt dit des te sterker.

Wie zich dus de vraag stelt, hoe het mogelijk was dat tijdens de bezetting een kerkscheuring plaatsvond, moet zich dus nog een andere vraag stellen. Hoe is het mogelijk dat tijdens die bezetting het 'gewone' leven doorging?

Als mensen zich af vragen hoe het mogelijk is dat ondanks de bezetting er een kerkscheuring in Nederland plaatsvond, is het antwoord op die vraag dat dit juist dankzij die bezetting gebeurde. De bezetting bracht uitzonderlijke omstandigheden met zich mee, die een goede voedingsbodem bleken te zijn voor het escaleren van een kerkelijk conflict.

De generale synode in comité-zitting bijeen

De Vrijmaking was in de eerste plaats gericht tegen de generale synode van de Gereformeerde Kerken. Volgens de Kerkorde is deze synode wel een 'meerdere vergadering' maar niet het hoogste orgaan. In reactie op de hiërarchie van zowel de Rooms-Katholieke als de Nederlandse Hervormde Kerk hechten gereformeerden groot belang aan de zelfstandigheid van de plaatselijke kerk. Een classis is een meerdere vergadering omdat daarin meer dan één kerkeraad

bijeenkomt. Deze lijn kan worden doorgetrokken: een particuliere (=provinciale) synode is een meerdere vergadering omdat daarin meer dan één classis bijeenkomt, en een generale synode is een meerdere vergadering omdat daarin meer dan één particuliere synode bijeenkomt.

Reeds lang voordat de openbaarheid van bestuur in de belangstelling kwam, waren de gereformeerden eraan gewoon dat de generale synodes in publieke zittingen bijeenkwamen. Slechts wanneer over personen gesproken werd, kreeg de vergadering een besloten karakter (ging de synode in 'comité-generaal').

De bezetting had tot gevolg dat met deze gewoonte gebroken werd. Omdat in de zomer van 1940 bijeenkomsten waar Colijn sprak massaal bezocht werden, liet de bezetter een maatregel uitvaardigen. Voor het houden van vergaderingen waaraan meer dan 20 personen deelnamen, was toestemming vereist. Deze toestemming was aan bepaalde voorwaarden verbonden. Zo mochten onderwerpen met een politiek karakter niet besproken worden. De gereformeerde synode kon aan deze voorwaarde niet voldoen.

Zeker in het eerste jaar van de bezetting moest telkens opnieuw de vraag besproken worden, of een synodebesluit uit 1936 gehandhaafd kon worden. De generale synode van Amsterdam had in 1936 uitgesproken dat het lidmaatschap van de NSB onverenigbaar was met dat van de Gereformeerde Kerken. Bovendien maakten maatregelen van de bezetter en van de hoogste Nederlandse ambtenaren, de secretarissen-generaal, vertrouwelijk overleg noodzakelijk. Vanaf augustus 1940 tot en met april 1943 kwam de generale synode daarom telkens in comité-generaal bijeen. Plaatselijke kerkeraden kregen niets of weinig te horen van datgene wat achter gesloten deuren behandeld was. Zonder die informatie, bleef er weinig anders over dan te gissen en te speculeren met als gevolg dat de argwaan ten opzichte van de generale synode toenam. In zo'n klimaat kan ieder conflict, en dus ook een kerkelijk conflict, gemakkelijk escaleren.

Onderduikers

Er was nog een andere factor die een publieke bespreking van de problemen in de weg stond. Vanaf de zomer van 1940 werden Nederlanders met een leidinggevende positie in de maatschappij gijzeld. Zeker vanaf de zomer van 1941 probeerden mensen zich aan een dreigende gijzeling te onttrekken door onder te duiken. Zij zochten, meestal buiten hun woonplaats, een vertrouwd adres en hielden zich daar schuil. Onder deze onderduikers waren ook vooraanstaande leden van de Gereformeerde Kerken.

Vanaf juli 1942 behoorde de Kampense hoogleraar K. Schilder tot deze groep. Enerzijds werd zijn vrijheid op deze wijze beperkt; anderzijds kreeg hij de mogelijkheid om zich geheel op de kerkelijke strijd te concentreren. Hij hield blijkbaar voldoende bewegingsvrijheid over om op allerlei plaatsen in ons land geheim overleg te voeren. In stilte bouwde hij een netwerk van contacten op. Zonder de bezetting had hij gewoon zijn werk in Kampen moeten doen en had dus veel minder gelegenheid gehad om op deze wijze zijn aandeel aan het escaleren van de kerkelijke strijd te leveren.

Druk van het moment als positieve factor?

Zeker aan het begin van de bezetting bestond er bij groepen binnen de Gereformeerde Kerken de hoop, dat de druk van dat moment de afloop van het kerkelijke conflict gunstig zou beïnvloeden. Het synodelid G.C. Berkouwer die in een later stadium synodevoorzitter zou worden, was een duidelijk exponent van dit gevoel.

Zonder de bezetting zou dat gevoel niet bestaan hebben. Afgezien van de vraag, of het reëel was om zoiets te hopen, moet geconstateerd worden dat deze hoop niet in vervulling ging. De twee hierboven genoemde factoren stonden zoiets in de weg.

Voorgeschiedenis

In de eerste periode na de bezetting bestond de neiging om de bezetting te beschouwen als een afgesloten geheel. Dankzij studies van Nederlandse en buitenlandse onderzoekers is het inmiddels duidelijk geworden dat de bezettingstijd niet mag worden losgemaakt van de voorgeschiedenis.³⁾ Dit geldt voor de Nederlandse samenleving als geheel, en

dus ook voor de Gereformeerde Kerken. De vraag, hoe het mogelijk was dat er tijdens de bezetting een kerkscheuring plaatsvond, wordt slechts dan juist beantwoord indien men hierbij de voorgeschiedenis betreft.

Zoals bij het onderzoek van de economische geschiedenis gesproken wordt van lange en van korte golven, zo kan een onderscheid gemaakt worden tussen de voorgeschiedenis in engere en in ruimere zin.⁴⁾ De Vrijmaking van 1944 heeft een voorgeschiedenis die teruggaat tot 1892, toen grote groepen van de 'Afgescheidenen' en de 'Dolerenden' zich verenigden. Door deze 'Vereniging' werden in feite onverenigbare groepen met elkaar verbonden. In die zin konden scheuringen niet uitblijven. Ter linkerzijde vond in 1926 een relatief kleine afscheiding plaats, toen na de generale synode van Assen verontrusten het verband van de Gereformeerde Kerken verlieten, en een eigen kerkverband stichtten.

De voorgeschiedenis in engere zin begon in 1933. Op 3 maart 1933 behaalde Schilder te Erlangen de graad van doctor in de wijsbegeerte. Het was een 'narrow escape', want van meet af aan was het de opzet dat Schilder de Kampense hoogleraar A.G. Honig zou opvolgen. Zonder doctorstitel zou hij niet voor een benoeming in aanmerking komen. Op 25 augustus 1933 benoemde de generale synode van Middelburg in een comité-zitting Schilder tot hoogleraar te Kampen.

Schilders verblijf in Erlangen had twee gevolgen. In de eerste plaats kon hij als Kampens hoogleraar invloed uitoefenen op de aankomende generaties van predikanten. In de loop van de tijd ontstond er een Schilder-school. In de tweede plaats had hij te Erlangen kennisgemaakt met het opkomende nationaal-socialisme. Eenmaal terug in Nederland begon hij via het weekblad *De Reformatie* en door middel van spreekbeurten de Nederlandse variant van dit nationaal-socialisme te bestrijden.⁵⁾

Deze twee op zichzelf staande zaken, het ontstaan van een Schilder-school en de bestrijding van de NSB, kwamen aanvankelijk slechts in de persoon van Schilder bij elkaar. Tijdens de generale synode die in de nazomer van 1936 te Amsterdam werd gehouden, kwamen deze twee zaken naast elkaar op de kerkelijke agenda te staan. Vanaf dat mo-

ment zouden ze wat de generale synode betrof tot en met augustus 1945 nauw verbonden blijven. Voor Schilder duurde deze verbintenis nog langer, in feite tot zijn overlijden in maart 1952.

Naast de afgevaardigden van particuliere synoden werden bij iedere synodezitting alle hoogleraren van de Theologische (Hoge)school te Kampen en van de theologische faculteit van de Vrije Universiteit verwacht. Deze hoogleraren konden geen voorstellen indienen en hadden evenmin stemrecht; door de adviezen die zij aan de synode gaven, oefenden zij echter wel grote invloed uit.

De Amsterdamse synode was voor Schilder de eerste synode waaraan hij deelnam. Tegen zijn advies in nam de Amsterdamse synode een besluit over de kerkelijke meningsverschillen of 'leergeschillen'. Met name de theologische hoogleraren H.H. Kuyper en V. Hepp waren zeer bezorgd over nieuwe ontwikkelingen binnen de gereformeerde theologie. Schilder behoorde tot de theologen die deze ontwikkelingen van harte ondersteunden. Het nieuwe van deze theologie bestond hieruit dat de voorstanders van deze theologie over A. Kuyper teruggegrepen op de reformatoren uit de 16e eeuw, en met name op Calvijn. Terwijl Schilder meende dat hij op deze wijze de gedachten van Kuyper verder ontwikkelde, zagen anderen in deze wijze van theologiseren uitsluitend kritiek op de man die de gereformeerde theologie zo sterk gestempeld had. De synode wees een zevental deputaten aan; zij kregen de opdracht om de nieuwe theologie te bestuderen en aan de volgende synode rapport uit te brengen.

Op verzoek van een aantal kerkelijke vergaderingen besprak de Amsterdamse synode het lidmaatschap van de NSB. De commissie uit de synode die de bespreking moest voorbereiden, bleek onderling verdeeld te zijn. Mocht een kerkelijke vergadering een uitspraak doen over het lidmaatschap van een politieke beweging? Op de laatste dag waarop de synode bijeen was, werd uiteindelijk toch nog een besluit genomen. Schilder, die de absolute onverenigbaarheid van lidmaatschap van de Gereformeerde kerk en de NSB had verdedigd, kon onmogelijk blij zijn met dit compromis-besluit. Om zoveel mogelijk synodeleden te winnen werd de zaak van de fascistische NSB verbonden met die van de christelijk-socialistische CDU. Door deze ge-

K. Schilder

combineerde behandeling kwam het eigene van de afzonderlijke partijen minder goed uit de verf. Bovendien had de synode het door Schilder geschreven rapport niet overgenomen.

Hoewel het bij de bespreking van het lidmaatschap van de NSB niet rechtstreeks over personen ging, was de synode toch in comité-generaal gegaan. Aansluitend op de besluitvorming had Hepp een verklaring voorgelezen, die was ondertekend door vijf hoogleraren van de theologische faculteit. De ondertekenaars verklaarden bezwaard te zijn over het feit dat de synode een uitspraak had gedaan over het lidmaatschap van een bepaalde politieke partij. Naar hun mening had de synode zich moeten houden aan de gewoonte om zich te richten op concrete handelingen of uitspraken van een bepaald gemeentelid. Tijdens de openbare zitting werd uitsluitend meegedeeld dat er een verklaring was voorgelezen; de inhoud ervan werd echter niet bekend gemaakt. Deze gang van zaken gaf gedurende vele jaren, tot diep in de bezettingstijd aanleiding tot vele speculaties en versterkte zo het onderlinge wantrouwen. De verklaring van de VU-hoogleraren kreeg een gewicht dat veel groter was dan de inhoud ervan rechtvaardigde, en werkte een kerkscheuring in de hand.

Na de synode van Amsterdam schreef

Schilder in een hoog tempo een brochure om het synodebesluit over het lidmaatschap van de NSB te verdedigen tegen kritiek van buiten en van binnen de kerken.⁹ Toen deze brochure eenmaal verschenen was, richtte hij al zijn aandacht op de 'leergeschillen'; slechts incidenteel stelde hij in het weekblad *De Reformatie* de ontwikkelingen in Nazi-Duitsland of binnen de NSB aan de orde.

Bijna tegelijk met de Duitse inval in Polen kwam de generale synode te Sneek bijeen. Het begin van de Tweede Wereldoorlog was voor de synode geen reden om de behandeling van de 'leergeschillen' van de agenda af te voeren. Voor Schilder was het uitbreken van de oorlog geen aanleiding om zijn aandacht te concentreren op de ontwikkelingen op het politieke front.

Kerk in bezettingstijd

De generale synode kwam in augustus 1940 voor het eerst in bezettingstijd bijeen. Ondanks aandrang vanuit enkele kerkelijke vergaderingen besloot de synode om de 'leergeschillen' niet van de agenda af te voeren.

Indirect sanctioneerde de synode achteraf het optreden van de VU-hoogleraar Kuyper: deze had samen met de hervormde oud-minister J.R. Slotemaker de Bruïne het initiatief genomen om te komen tot een 'Convent der Kerken'; hij had dit gedaan als voorzitter van het zogenoemde 'deputaatschap voor de correspondentie met de Hoge Overheid'. De synode gaf Kuyper op diens verzoek toestemming om deel te nemen aan het Convent. Hoewel het de synodeleden duidelijk was dat het vooroorlogse besluit tegen de NSB problemen voor de kerken kon veroorzaken, werd dit besluit toch niet opgeheven.

In het voorjaar van 1941 moest de synode opnieuw aandacht geven aan het NSB-besluit omdat verschillende gemeenten bezwaren hadden ingediend tegen het handhaven van dat besluit. Als rapporteur van de synodecommissie verdedigde Schilder tot tweemaal toe het besluit van de Amsterdamse synode.

Buiten de synode bestond inmiddels verontrusting over het optreden van Kuyper: deze volgde een al te voorzich-

tige koers en had de neiging om de bezetter tegemoet te komen. Tijdens de synodezitting werd deze verontrusting door ondermeer Schilder verwoord; de synode trok echter nog niet de consequenties uit diens kritische woorden en liet de positie van Kuyper als deputaat ongemoeid. Wat het Convent betrof, had Kuyper de eer aan zichzelf gehouden en was hij teruggetreden als afgevaardigde van de Gereformeerde Kerken. Nog steeds zag de synode geen reden om de 'leergeschillen' niet te behandelen.

Negen maanden later was het zelfs Kuyper duidelijk dat hij geen deputaat kon blijven. Kort voordat de synode bijeenkwam, diende hij zijn ontslag in. Tijdens de zitting van december 1941 nam de synode het definitieve besluit om de 'leergeschillen' in behandeling te nemen. Voor Schilder was dit reden om voortaan niet meer deel te nemen aan het synodewerk. De twee hoogleraren die inmiddels elkaars rivalen geworden waren, leden in december 1941 elk een nederlaag.

Tot verrassing van velen nam de synode in het voorjaar van 1942 bijna unaniem – met slechts één tegenstemmer (!) – besluiten over de 'leergeschillen' die voor alle partijen bevredigend waren. Schilder die zichzelf buitenspel had gezet, stond met zijn kritiek op deze besluiten bijna alleen.

Ingrepen van de Duitsers

In augustus 1940 had een maatregel van de bezetter rechtstreeks gevolg voor de gang van zaken op de gereformeerde synode. Nadat Schilder de synodezitting van die maand had bijgewoond, keerde hij terug naar huis. Hij had nog slechts enkele weken om zijn rapport over de 'leergeschillen' voor de synode op te stellen. Kort na zijn thuiskomst werd hij gearresteerd en als gijzelaar ondergebracht in het Huis van Bewaring te Arnhem. Als blijk van meeleven met de gevangene besloot het moderamen van de synode om de behandeling van de 'leergeschillen' voorlopig op te schorten. Deze handelwijze had de nadrukkelijke instemming van Schilders tegenstander Hepp.

Op de dag waarop Schilder te Kampen het rectoraat had moeten overnemen, werd hij op vrije voeten gesteld. Deze samenloop van omstandigheden maakt het waarschijnlijk dat tenminste op de achtergrond een Nederlander werk-

zaam is geweest; hierbij valt te denken aan de Kampense koopman J.W. Siebrand.⁷⁾

Bij zijn vrijlating werd aan Schilder een schrijverbod opgelegd. Deze maatregel van de bezetter greep diep in het kerkelijke leven in, en werkte het ontstaan van een kerkscheuring in de hand. Niemand anders dan Schilder wist precies wat onder het verbod viel. Schilder kon nu bepalen of hij iets al dan niet publiceerde.

Een poging van de Duitsers om Schilder te verhoren, was voor hem aanleiding om in juli 1942 onder te duiken. Het opmerkelijke is dat hij vanaf dat moment zich niet meer inliet met de 'leergeschillen' maar zich ging verzetten tegen 'de zichzelf continuerende synode'. Zoals Schilder in het voorjaar van 1940 de gedachte bestreden had dat de bezetter de wettige overheid was, deed hij dit vanaf 1942 met het oog op de generale synode. De beslissing van de Duitsers om Schilder te verhoren, had tot gevolg dat Schilder nu 'ongrijpbaar' was voor zijn kerkelijke tegenstanders. Zoals hij reeds lang een schriftelijke confrontatie uit de weg ging, had hij nu geen enkel contact meer met zijn tegenstanders.

Schilders onderduikperiode duurde ongeveer twee jaar. Het is bekend dat van diverse kanten pogingen zijn ondernomen om een einde te maken aan Schilders gedwongen afwezigheid. Zo schreef in het voorjaar van 1944 de Nederlandse nationaal-socialist M.M. Rost van Tonningen een brief aan de Rijkscommissaris.⁸⁾ In deze brief construeerde hij een tegenstelling tussen de gezagsgetrouwe groep rondom Schilder en de voorstanders van het verzet tegen de bezetter. Op het moment dat Rost van Tonningen deze brief schreef, had hij in feite elk gezag verloren.⁹⁾ Bovendien had de Rijkscommissaris het ongevraagde advies van Rost niet nodig. Er was binnen het Duitse bezettingsapparaat een SS-officier aan het werk, die uitstekend geïnformeerd was over de werkelijke verhoudingen binnen de Nederlandse kerken. Na de geallieerde invasie in Normandië had de bezetter wel iets anders aan het hoofd dan binnenkerkelijke twisten. Terwille van de rust achter het front wilde de bezetter zelfs de schijn vermijden dat er martelaars onder de kerkelijke leiders gemaakt werden. Daarom werd Schilder door de SS-officier dr. H. Nelis gedwongen om het onderdui-

ken op te geven. Hij deed dit door aanhoudende druk uit te oefenen op de broer van Schilder die in Den Haag woonachtig was.¹⁰⁾

Conclusie

De Vrijmaking van 1944 heeft een lange voorgeschiedenis. Op grond van die voorgeschiedenis was het te verwachten dat er een onherstelbare breuk in de Gereformeerde Kerken zou komen. Zowel het moment waarop als het punt waarover de breuk plaatsvond, waren betrekkelijk willekeurig. Enerzijds is het iets 'toevalligs' dat de Vrijmaking in de bezettingstijd plaatsvond. Anderzijds werden de polariserende krachten versterkt door de omstandigheden van dat moment. Anders dan sommigen hadden verwacht bleken die omstandigheden niet een remmende maar een stimulerende factor te vormen.

In het jaar 1944 hebben de Duitsers het conflict binnen de Gereformeerde Kerken niet aangewakkerd. Hooguit maakten zij het mogelijk dat Schilder in augustus 1944 in het openbaar verscheen en zelf de 'Acte van Vrijmaking of Wederkeer' voorlas. In een eerder stadium hadden de Duitsers maatregelen genomen die zonder dat zij dit bedoelden zeker van invloed waren op het verloop van de strijd binnen de Gereformeerde Kerken.

Voor het totstandkomen van de Vrijmaking hadden de 'leergeschillen' uiteindelijk slechts ondergeschikt belang. Zoals in het voorjaar van 1942 bleek, kon de generale synode op dit punt overeenstemming bereiken. De definitieve strijd ontbrandde over de vraag of de generale synode wettige overheid was. Aan het begin van de bezettingstijd stelden Schilder en anderen diezelfde vraag in andere vorm: was de bezettende macht wettige overheid. Er was nog een andere vraag uit de beginjaren van de bezettingstijd die grote invloed had op het verloop van het conflict binnen de Gereformeerde Kerken: kon het NSB-besluit van de Amsterdamse synode gehandhaafd worden? Na afloop bleek dat Schilder reeds in 1936 bij het totstandkomen van dit besluit zijn eigenlijke tegenstander, de VU-hoogleraar H.H. Kuyper gevonden had.

Noten:

1. Op 23 september 1994 hoopt hij zijn proefschrift *Strijd op twee fronten. Schilder en de gereformeerde 'elite' in de jaren 1933-1945 tussen aanpassing, collaboratie en verzet op kerkelijk en politiek terrein* te verdedigen aan de Vrije Universiteit. Na die datum is een handelseditie van dat proefschrift verkrijgbaar. Het onderstaande is gebaseerd op het materiaal dat de auteur tijdens zijn promotie-onderzoek verzamelde, maar is géén voorpublicatie van een gedeelte van dat proefschrift.
2. Zie J. Ridderbos: 'Van Molenstraat tot Oudestraat. Klaas Schilder tussen 1890 en 1933', in: *Jaarboek voor de geschiedenis van de Gereformeerde Kerken in Nederland*, (Kampen 1989) 3: 95-106. Zie ook K. Schilder (1890-1952). Een keuze uit zijn werk ingeleid door G. Harinck (Kampen 1989) 7-20, J.J.C. Dee, K. Schilder. *Zijn leven en werk Deel 1* (1890-1934) (Goes 1990) en J. de Bruijn & G. Harinck (red.): *Geen Duimbreed! Facetten van leven en werk van Prof. dr. K. Schilder 1890-1952* (Baarn 1990).
3. Zie bv. G. van Roon: *Protestants Nederland en Duitsland 1933-1941* (Utrecht 1973; 2e druk Kampen 1990).
4. Zie bv. G. van Roon: *Inleiding politieke geschiedenis. Structurele en conjuncturele aspecten van de Eigentijdse Geschiedenis* (Amsterdam 1984).
5. Zie voor dit blad G. Harinck: *De Reformatie. Weekblad tot ontwikkeling van het gereformeerde leven 1920-1940* (Baarn 1993).
6. K. Schilder: "Geen Duimbreed!" *Een synodaal besluitinzake 't lidmaatschap van N.S.B. en C.D.U.* (Kampen 1936).
7. Vanaf het begin speelde J.W. Siebrand een merkwaaardige dubbelrol. Enerzijds wist hij reeds spoedig het vertrouwen te winnen van hooggeplaatste Duitsers zoals Generalkommissar H. A. Rauter. Als gevolg hiervan sleepte hij zeer lucratieve orders voor zijn groothandel in alcoholische dranken in de wacht. Anderzijds heeft hij, dikwijls ongevraagd, zich ingezet voor tientallen Nederlanders in Duitse gevangenschap. Na het einde van de bezetting verklaarden deze Nederlanders dat zij naar hun mening de vrijheid en meer aan Siebrand te danken hadden. Overigens heeft Schilder geen verklaring ten gunste van Siebrand afgelegd. Nog steeds is onduidelijk waarom Schilder nu uitgerekend op de dag waarop hij rector zou worden, werd vrijgelaten. Het is niet onmogelijk dat Siebrand op de hoogte was van het feit en zich daarom heeft ingezet ten gunste van Schilder. De datum van vrijlating is te curieus om toevallig te zijn.
8. M.M. Rost van Tonningen aan A. Seyss-Inquart, brief d.d. 26 mei 1944. Tekst in Th. Delleman (red.): *Opdat wij niet vergeten. De bijdrage van de Gereformeerde Kerken, van haar voorgangers en leden, in het verzet tegen het nationaal-socialisme en de Duitse tyrannie* (Kampen 1949) 721 e.v.
9. Vgl. N.D.J. Barnouw (red.): *Correspondentie van mr. M.M. Rost van Tonningen*, dl. 2 (Zutphen 1993).
10. Zie voor de correspondentie tussen H. Nelis en A. Schilder: K. Schilder (red.), *Handboek ten dienste van De Gereformeerde Kerken in Nederland (onderhoudende artikel 31 K.O.)* (Goes 1946).

Bij de herdenking van de Vrijmaking

Roel Kuiper

Het jaar 1994 levert de gereformeerde wereld een rijke hoeveelheid herdenkingsstof. Een kleine rondblik maakt dit duidelijk. Dit jaar staan we stil bij dr. H. Colijn (gestorven in 1944), prof. dr. H. Dooyeweerd (geboren in 1894), de breuk in de ARP (1894) en de Vrijmaking van 1944. Ook al vinden sommige verongelijkte historici dat herdenkingen hoogstens een momentane belangstelling voor het verleden opleveren, ik ben altijd weer blij met zo'n gelegenheid. Herdenkingen maken stukjes geschiedenis publiek. En herdenkingen maken duidelijk - moment voor moment - dat geen mens zonder geschiedenis leeft.

Ik wil stilstaan bij de Vrijmaking die diep in het kerkelijk landschap heeft ingesneden. Het verhaal is bekend. Nadat in de zomer van 1944 de synode van de Gereformeerde Kerken de Kamper hoogleraar prof. dr. K. Schilder had afgezet en op deze weg voortging door predikanten, ouderlingen en diakenen die zich tegen haar beleid verzetten te schorsen, maakten in het laatste oorlogsjaar tienduizenden gereformeerden zich vrij van de 'synodocratie'. Ook na de oorlog zette dit zich voort en uiteindelijk volgden ca. 80.000 de Vrijmaking. Dit was meer dan 10% van het zielental van de Gereformeerde Kerken.

Het effect van de Vrijmaking is groot geweest. Gereformeerden waren voor de oorlog een invloedrijke groep in de Nederlandse samenleving, hoewel ze slechts 8% van de bevolking uitmaakten. Colijn regeerde in het Interbellum en hij deed het als geen ander. ARP en CNV kregen na de oorlog te maken met de gevolgen van de kerkscheuring. Een geest van verslagenheid maakte zich meester van veel gereformeerden. Het elan was eruit. Veel besliste gereformeerden hadden zich vrijgemaakt. De filosoof prof. dr. D.H. Th. Vollenhoven, medestander van Schilder maar 'synodaal' gebleven, erkende dat niet de

minsten waren heengegaan. Een deel van de vrijgemaakten werkte met vurige ijver voor een eigen politieke en maatschappelijke organisaties. GPV en GMV bleven echter klein en de grote organisaties herkreten nimmer de werfkracht en invloed van voor de oorlog.

Men kan de grote knak die hiermee de gereformeerde wereld is toegebracht ernstig betreuren, maar daarmee is nog niets gezegd over de oorzaken van de breuk. Er lijkt vandaag een communis opinio die zegt dat de synode er nooit toe had mogen overgaan de aanhangige leergeschiedenissen over verbond en doop eenzijdig te beslissen en in de schorsing en afzetting van Schilder een kerkrechtelijk dwaling heeft begaan. Maar daarmee is nog niet verklaard waarom het drama toch heeft plaatsgevonden en hoe de Vrijmaking zo'n effect kon krijgen.

Ongetwijfeld zullen, nu de tijdsafstand groeit, de vragen van de historicus in en na deze herdenking sterker gaan leven. Op dit moment zie ik twee benaderingen die beide (merkwaardigerwijs) de noodzaak, of laat ik zeggen, de onvermijdelijkheid van de Vrijmaking vooropstellen. De ene benadering wijst er op dat de gereformeerden die in 1944 uiteengingen voordien al verschillende groepen in de kerken, 'A' stond tegenover 'B', de theologische opleiding van Kampen tegenover de Vrije Universiteit. Dit lijkt de benadering van ds. J. Ridderbos die in september over de voorgeschiedenis van de Vrijmaking hoopt te promoveren. Volgens Ridderbos was de breuklijn er al voor 1944. De oorlog heeft als katalysator gewerkt om het onvermijdelijke conflict tot een uitbarsting te brengen.

De andere benadering knoopt aan bij het klimaat van gearriveerdheid in de kerken dat in de jaren dertig verantwoordelijk was voor conservatisme en geestelijke stagnatie. In dit klimaat deed Schilder een frisse wind waaien. Hij

werd echter tegengewerkt en uiteindelijk door de kerkelijke elite afgezet als hoogleraar. In deze visie is de Vrijmaking het begin van een nieuwe beweging, de bewerker van een noodzakelijke reformatie.

Ik kan in kort bestek niet de voorts en tegens van deze benaderingen bespreken. Ik kan slechts signaleren dat in de eerste benadering de geestelijke en morele dimensie die uitgangspunt is van de tweede nauwelijks uit de verf lijkt te komen. De Vrijmaking was niet een kwestie van geestelijke ligging. Ook waren de vrijgemaakten veel minder homogeen dan in beide visies wordt verondersteld. De breuk in de jaren zestig heeft alles te maken met diepgaande meningsverschillen over de betekenis van de Vrijmaking.

Zij die zich vrijmaakten waren niet een homogene groep met een kenmerkende geestelijke ligging. Dat is de kracht van de Vrijmaking geweest, dat het mensen van allerlei slag aantrok. Er waren onvervalste Kuyperiaanse activisten, er waren aanhangers van de eenvoudige vroomheidsbeleving à la Janse, er waren Schilderiaanse reformateurs, er waren kerkrechtelijk bezwaarden. Voor sommigen was de gereformeerde broederschap onvergetelijk en zij benadrukten het oecumenisch karakter van de Vrijmaking, anderen spraken over een nieuw begin en de herontdekking van de belijdenis van de kerk.

Er waren verschillende motieven in het spel die in ieder geval werden bijeengehouden door de morele verontwaardiging over wat de synode met Schilder had gedaan. Zowel vrijgemaakten als synodaal-gereformeerden ontkomen niet aan de vraag: wat herdenken we eigenlijk als we de Vrijmaking herdenken? Een reformatie? Een broederstrijd? Het is niet de historicus die deze laatste vragen beantwoordt. Hij heropent hoogstens bij herdenkingen het gesprek.

Breedheid Calvijn niet in één boek te vangen

Klaas van der Zwaag

Historische figuren zijn soms aan zeer uiteenlopende interpretaties onderhevig. Een van hen is wel Johannes Calvijn. Is Calvijn de harde en intellectuele man van de predestinatie? Of de dictator die de stad Genève met onverbidde wetten regeert? Een aantal recente biografieën over de bekende Geneefse hervormer laat het tegendeel van deze karikaturen zien. Drie auteurs hebben opnieuw de speurtocht naar het verleden gemaakt en gepoogd min of meer onbekende kanten van de hervormer aan het licht te brengen.

Calvijn: de humanist, de zoekker naar menselijkheid (*humanitas*), maar ook de angstige, de figuur op het breukvlak tussen twee culturele perioden. De grootheid van Calvijn is dus niet met één woord te beschrijven.

Dr. J. van Eck, hervormd legerpredikant in Ede, speurt het begrip "*humanitas*" (menselijkheid) na in het denken van Calvijn. In de tijd van de twintigste eeuw waar de grenzen van de autonome mens en zijn kunnen in zicht komen, is het misschien bij uitstek de tijd om opnieuw de vraag naar God te stellen "en daarbij te rade te gaan bij een man die *humanitas* en geloof bijeen gehouden heeft".

Calvijns eerste gedachten over *humanitas* ontwikkelt hij in gesprek met de stoïcijnse filosofie uit de oudheid. Al in zijn vroegste werken, het Seneca-commentaar en de *Institutie* van 1536, komen we volgens Van Eck twee lijnen bij Calvijn tegen: de humanistische en reformatorische. De laatste blijft de hoofdlijn, maar men verstaat Calvijn niet als men niet ook steeds de eerste lijn in het oog houdt, zo zegt Van Eck.

Waaruit blijkt deze *humanitas*? Calvijn kent bijvoorbeeld aan de klassieke persoonlijkheidsvormende waarde toe. De klassieken voeden op tot beschaving, maar aan de andere kant geldt dat de Schrift een goddelijk boek is dat zich niet tot de culturele elite maar tot eenvoudigen wendt. Ook ziet God niet om naar degenen die de menselijke waar-

digheid bezitten, maar juist naar die onaanzienlijk zijn, zelfs de hardnekkigen. Bovendien, zo humanistisch is Calvijns oordeel over de zonde ook weer niet, als hij zegt dat "uit de bedorven natuur van de mens niets dan verdoemelijks voortkomt". Het woord "menselijk" duidt volgens Van Eck op een niveauverschil tussen mens en God. Menselijk heeft de betekenis van "slechts menselijk". In de predestinatie is de mens slechts als klei in de hand van de pottenbakker, zo kwetsbaar is hij.

De mens is door en door zondig, maar toch spreekt Calvijn ook van de adel van de mensenziel, en behoort Gods-kennis, moreel besef, ook kennis van de geschiedenis en de natuurwetenschap wezenlijk tot het mens-zijn. Calvijn kan volgens Van Eck lyrisch spreken over wetenschap, cultuur en politiek. De mens blijft ondanks zijn zonde schepsel. De mens onderscheidt zich van het puurdierlijke door zijn denken. Ook daarin dat hij onsterfelijk is. Er is ruimte om mens te zijn, zo betoogt Van Eck. Calvijn keert zich tegen die onmenselijke filosofie die het genieten van de schepping en van haar gaven miskent. "Het genieten van Gods goede gaven is voor Calvijn geen bijkomende zaak. Het raakt één van de grondvragen van zijn theologie - en van de theologie van de reformatie als geheel: de vraag naar een goed geweten voor God door het geloof in Jezus Christus".

Calvijn is ook niet levensvreemd in die zin dat hij zijn oor niet te luisteren wil leggen bij de filosofie en de waarneming van het menselijk bestaan zelf. Zijn theologie wil aanhaken bij het algemeen menselijk denken en ervaren. Voor Van Eck heeft Calvijn zowel de staatkundige als de kerkelijke orde gefundeerd in de *humanitas*, bedoeld in de betekenis van menselijkheid, het welgeordende samenleven, het bestaan van de politieke vrijheid, waarbij mensen als zelfstandige personen kunnen functioneren binnen het politieke bestel.

Al wil Calvijn niet dat God verhoogd wordt ten koste van de mens, het menselijke bindt hij wel aan de norm van God.

Ook hier weer het blijvende niveauverschil tussen mens en God. Van Eck constateert een drietal cirkels in Calvijns denken: de binnenste cirkel is die van de grote daden van God die de kern van het geloof van de gemeente uitmaken. De tweede cirkel verwijst naar de gerechtigheid, de liefde tot God en de naaste. En in de derde cirkel gaat het om de *humanitas*. Dat laatste is het gemeenschappelijke terrein wat alle mensen delen. Maar het is een *humanitas* die, hoe voluit gehonoreerd ook, kritisch onderworpen is aan Gods normen.

Crisistijd

W. J. Bouwsma, hoogleraar en historicus aan de Berkeley University (VS), schetst Calvijn als een figuur van de zestiende eeuw. Deze eeuw was in vele opzichten een overgangstijd en crisistijd. Enerzijds klampte Calvijn zich vast aan de vaste (kosmologische) orde van de Middeleeuwen, anderzijds brak in hem de nieuwe periode van de moderne tijd aan, met al zijn onzekerheden. Als sleutelwoorden daarvoor kiest Bouwsma de "afgrond" en het "doolhof". De "afgrond" doelt op het nieuwe en onzekere van de toekomst, terwijl het "doolhof" wijst op de beklemming van onder meer de in verval geraakte kerk.

Zoals de zestiende eeuw een eeuw was van spanningen en conflicten, zo is Calvijn ook niet een systematisch denker, maar een persoon die antithetische impulsen in zich draagt. Calvijn was een "angstig man", zo concludeert Bouwsma. Calvijn zag overal angst, omdat het menselijk bestaan in een eeuwigdurende crisis verkeerde. Het verlichten van de angst was één van de belangrijkste doelen van het christelijk leven. Calvijn wil enerzijds vasthouden aan de kosmologische orde zoals hij die uit de Middeleeuwen meekreeg, ook aangaande de traditionele kennis-theorie, anderzijds stond hij open voor nieuwe humanistische inzichten, die meer ruimte overlieten aan de onzekerheid en de waarschijnlijkheid van opvattingen.

Hoe zag Calvijn de geschiedenis? Op deze voor christen-historici belangwek-

kende vraag, gaat Bouwsma in. Calvijn spreekt lovend over de waarde van de geschiedenis, die zedelijk besef aanleert en een ware leerschool is voor de inrichting van ons leven. Bouwsma ziet echter bij Calvijn een "radicaal historicisme", omdat God ook verantwoordelijk is voor het onverwachte in de geschiedenis. Voor Calvijn gold "alle geschiedenis, heidense zowel als heilige, leerrijk en nuttig is voor diegenen die de hand van God achter de gebeurtenissen kunnen zien. Hier versterkte zijn leer van de voorzienigheid het vertrouwen van de humanist in de waarde van de geschiedenis" (201).

Gods voorzienigheid schittert in het bijzonder in de wereldmachten, maar omdat Calvijn de neiging had om gerechtigheid vooral als bestrafing van de goddelozen te zien, "had hij de neiging de wereldse geschiedenis als niet veel meer dan een verschrikkelijke waarschuwing te beschouwen" (202). Voor Calvijn was zijn tijd een dieptepunt in de geschiedenis der mensheid, een hachelijke tijd die om reformatie riep. Calvijn zag de geschiedenis vooral onder de norm van verval. Bouwsma constateert dat Calvijn zowel in de Bijbel als in de post-bijbelse geschiedenis steeds terugkerende cycli van vernieuwing en verval ontdekte. Geschiedenis is dan een cyclisch patroon van verval en herstel. Calvijn probeerde een verband te leggen tussen de historische en existentiële crisis, om op die manier de spanning in hem zelf tussen machtig traditioneel moralisme en zijn genadetheologie te verminderen.

Uit het beeld dat Bouwsma van Calvijn schetst, komt een bijna gespleten figuur naar voren. Is een dergelijk dualisme per definitie typerend voor elke figuur die tussen twee historische perioden staat of heeft Bouwsma een historisch conflict te zeer in de persoonlijkheid van Calvijn geprojecteerd? Soms

lijkt dit laatste het geval te zijn. Dan is de diagnose van een tijdsbeeld wel indrukwekkend, maar het is de vraag of de biografie van Calvijn wel recht gedaan wordt.

Kortweg gezegd gaat het volgens Bouwsma bij Calvijn om de spanning tussen filosofie en humanisme, een worsteling tussen twee wereldbeschouwin-

Johannes Calvinus

gen waaruit volgens Bouwsma het calvinisme is ontstaan. Enerzijds is er bij Calvijn de "filosofische God", een "onbeweeglijke filosofische godheid", die vooral als rechter invloed uitoefent op het menselijk bestaan. God staat dan vooral gelijk aan macht. Aan de andere kant zegt Bouwsma dat het humanisme cruciaal is voor Calvijns denken. Humanisme dan in de zin van belangstelling voor taal en welsprekendheid, de aandacht voor de oorspronkelijke tekst en de literaire kwaliteiten in de Bijbel. Calvijn wilde een bijbels theoloog zijn volgens de humanistische methode. Die laatste typering lijkt mij wel juist.

Bouwsma concludeert dat de filosofische Calvijn meer thuishoort in de Middeleeuwen, terwijl de humanistische Calvijn dichter staat bij de seculiere cultuur van de moderne wereld (276). Calvijn was enerzijds gebonden aan de traditionele denkwijzen, anderzijds zocht hij zijn weg naar een nieuwe cultuur. Bouwsma's studie van Calvijn heeft in

die zin historische betekenis omdat hij Calvijn als kind van zijn tijd beschrijft. Het gevaar is echter dat de angst en de onzekerheid van een cultuurperiode geprojecteerd wordt in een historisch figuur waardoor deze haar zelfstandigheid verliest. Wel is het goed om een voluit historische studie van de Geneefse hervormer in het kader van zijn tijd te schrijven. Bouwsma verwijt de "wereldlijke historici" dat zij Calvijn hebben verwaarloosd. Calvijn is overgelaten aan de Calvijn-specialisten. Dat is terecht! Daarom blijft Calvijn een goed onderwerp voor historici, waartoe Bouwsma een goede poging doet. Hij constateert ook de neiging van historici om zich afzijdig te houden van de belangrijke figuren in de culturele geschiedenis en die aan specialisten worden overgelaten.

Vitaliteit

De bovengenoemde complexiteit van Calvijn die we in het boek van Bouwsma tegenkomen, treffen we ook aan in een boeiende studie van de Engelse historicus en theoloog Alistair E. McGrath. De ondertitel duidt dit al aan. Calvijn: "een verlicht hervormer of vormgever van een orthodox keurslijf"? McGrath noemt Calvijn in de eerste plaats een religieus denker. Het boek dat hij schreef is "een poging de vitaliteit van deze opmerkelijke figuur te belichten en de oorsprong en structuur van zijn ideeën alsmede hun invloed op de westerse cultuur na te gaan" (11). Het boek is meer historisch beschrijvend, dan het meer thematisch ingerichte boek van

Bouwsma. Minder bevlogen dan Bouwsma, en meer de historische chronologie van Calvijns leven en werk aanhoudend vult McGrath Bouwsma goed aan.

Wie is Calvijn volgens McGrath? Calvijn zag zich als een instrument in de hand van God. "Wie zou willen beweren dat zich in Calvijns besef van een goddelijke roeping zijn persoonlijke arrogantie weerspiegelt, geeft blijk van een buitengewoon gebrek aan vertrouwde met de spiritualiteit van de Reformatie" (33). In zijn tijd was het humanisme een belangrijke stroming. Humanisme heeft in de ogen van de moderne mens een seculiere klank, zegt McGrath, maar in die tijd waren de humanisten over het algemeen bijzonder religieus "en eerder geïnteresseerd in de vernieuwing van het christelijk geloof en kerk dan in de afschaffing ervan" (70). Het humanisme was geïnteresseerd in de wijze waarop men ideeën kreeg en verwerkte; het ging om de leus: terug naar de bronnen (ad fontes).

McGrath ziet Calvijns ontwikkeling verlopen van humanist (zoals in zijn Seneca-commentaar) naar hervormer. Daartussen ligt de bekering, die Calvijn uiteindelijk dwong Frankrijk te verlaten. McGrath moet niets hebben van de voorstelling van Calvijn als een dictator. Slechts één terechtstelling had immers plaats gehad voor een religieus vergriep (de affaire Servet) en daar was Calvijn slechts zijdelings bij betrokken, aldus McGrath. Zowel een protestantse als rooms-katholieke gemeenteraad vond ketterij een bedreiging voor de openbare orde. Calvijn was overigens een vreemdeling zonder stemrecht, zijn invloed slechts een indirecte.

Het calvinisme werd een succes onder meer door haar zendingsijver. Calvijn richtte zich tot een internationaal gehoor en startte een groot "evangelisatieprogramma" in Frankrijk. De invloed was er vooral op de ambachtslieden, nagenoeg niet onder de boeren. Calvijn beschikte over een aantal belangrijke drukkers in Bazel, Straatsburg en Genève waardoor zijn werken gemakkelijk verspreid konden worden. Het succes van de Institutie was de weerspiegeling van haar voortreffelijke structuur. McGrath zet uiteen dat het calvinisme een complex van waarden was, politiek, religieus en economisch tegelijk. Tegen het eind van de 16e eeuw was het calvinisme een internationale beweging geworden.

Voor McGrath blijft het buiten kijf dat bepaalde mensen het historisch proces een impuls kunnen geven, doordat zij aan een min of meer samenhangende beweging een doel en fundament geven. Dat is zijns inziens ook het geval bij Calvijn. Het systeem van Calvijn is een systeem in ontwikkeling dat juist krachtig kon overleven en voortbestaan door zijn subtiele aanpassingen. Het is volgens McGrath de taak van de historicus om dergelijke veranderingen te signaleren (en voor de theoloog om hun betekenis te beoordelen). "Een botte ontkenning van dergelijke veranderingen is historisch onhoudbaar" (244, 245).

Het is moeilijk om een juist evenwicht te houden tussen historische interpretatie van theologische gegevens en theologische verklaringen van historische gebeurtenissen. In zoverre blijft de studie van Calvijn te maken hebben met diverse disciplines, waarbij de historische en theologische wetenschap wel de belangrijkste zijn. McGrath gaat echter te ver als hij stelt dat het algemene verschijnsel van een "leer", in casu de predestinatieleer, te maken heeft met de behoefte aan sociale afbakening. Hier doet hij de eigen aard van de theologie niet recht.

Anderzijds toont hij duidelijk aan dat het calvinisme niet alleen op God en de eeuwigheid gericht is. Het calvinisme is zeker niet wereldvreemd. "Als er één religieuze beweging uit de zestiende eeuw positief tegenover de wereld stond, dan was het wel het calvinisme" (260). Calvijn schiep een verfijnde dialectiek tussen geloof en wereld, die ruimte bood voor positieve actie in de wereld en die de risico's daarvan wist te vermijden. Zo was handwerk niet slechts de norm in Genève, maar ook het religieus gesancioneerde ideaal. Kapitalisme is echter eerder bijproduct dan hoofdproduct van Calvijns religieuze denken. Anderzijds gaf het calvinisme de stoot tot het kapitalisme omdat het industrie en geldwezen een impuls gaf.

De aantrekkingskracht van het calvinisme lag volgens McGrath deels in zijn intellectuele strengheid en deels in de creativiteit die het gaf aan mensen wier mogelijkheden verstikt werden door de beperkingen van een semi-feodale samenleving. Het is alsof wij hier het "doolhof" van Bouwsma horen. Het calvinisme werd volgens McGrath als een progressieve wereldbeschouwing gezien,

gericht op de ontplooiing van nieuwe mogelijkheden. De invloed op de westerse cultuur ziet McGrath in het internationale karakter van het calvinisme, het "uiterst positief" staan tegenover de wereld, maar ook het vatbaar zijn voor secularisatie. McGrath eindigt zijn boek met de volgende uitspraak: "De moderne westerse cultuur blijft bepaald worden door herinneringen aan het verleden. Hoewel Calvijn begraven ligt in een naamloos graf ergens in Genève, leven zijn ideeën en invloed voort in de denkwereld van de cultuur die hij hielp creëren".

Waardering

De drie bovengenoemde boeken over Calvijn tonen aan hoe breed deze historische figuur is, vertegenwoordiger als het ware van twee cultuurperiodes, nochtans nergens wezenlijk opgaand in een van de twee periodes. Het streng-predestinaanse denken mag de aandacht voor de humanoria niet verdoezelen, maar evenmin de humanistische belangstelling voor de taal en de vorm de theologische idee van de gloria Dei, of voor de machtige spanning tussen zonde en genade. De "menselijke" Calvijn (van Eck) en de "angstige" Calvijn (Bouwsma) zijn beide deelaspecten van de hervormer. Van Eck en Bouwsma geven bepaalde, ook onbekende, kanten van Calvijn weer, soms psychologische inzichten, terwijl McGrath meer oog heeft voor invloed van Calvijn op de cultuur, het calvinisme in het bijzonder. Calvijn is zo breed dat hij blijkbaar niet in één boek onder te brengen valt. De drie boeken over Calvijn prikkelen om meer van Calvijn en zijn tijd te weten te komen. We bevelen ze graag ter lezing aan.

N.a.v.:

- J. van Eck, *God, mens, medemens. Humanitas in de theologie van Calvijn*, Franeker, 1992, 259 blz., prijs f 39,50.
- W. J. Bouwsma, *Johannes Calvijn. De man en zijn tijd*, Amsterdam, 1991, 318 blz., prijs f 49,50.
- Allister E. McGrath, *Johannes Calvijn. Verlicht hervormer of vormgever van een orthodox keurslijf?*, Baarn, 1994, 380 blz., prijs f 59,50.

Verslag Studieconferentie God, Nederland en Oranje

Ton van der Schans

Euwen Oranje-historie keken op het gezelschap neer dat 23 april jl. neergestreken was in restaurant De Prinsenkelder in Delft. Tegen de achtergrond van dit luisterrijk historisch decor waren een zestigtal leden van de VCH en andere belangstellenden samengekomen om zich te bezinnen op deze door de VCH georganiseerde conferentie over de plaats van de kerk en het Oranjehuis in de samenleving, in verband met de religieuze duiding van de nationale geschiedenis. In welke omgeving zou men zich beter kunnen opladen ten aanzien van genoemd thema dan hier?

Dagvoorzitter en hoofdredacteur van *Transparent*, Hans Krabbendam, benadrukte in zijn openings- en welkomstwoord de actualiteit van het conferentiethema. In dit verband noemde hij het allerwegen opkomende nationalisme, het Samen-Op-Weg proces, de discussie democratie-theocratie en de Europese eenheidsgedachte. Hij kondigde aan dat een viertal deskundige sprekers van genoemd thema vooral de historische en theologische dimensie zouden belichten.

Zestiende en zeventiende eeuw

De eerste van dit viertal, prof. dr. A.Th. van Deursen, was uitgenodigd over de 16e en de 17e eeuw te spreken. Op eigen gezag veranderde hij de trits God, Nederland en Oranje in Kerk, Vaderland en Dynastie. Hierdoor vermijd ik het risico de naam van God als een formule te gebruiken, aldus Van Deursen. Bovendien, zo sprak hij, werd tot de Verlichting overal in Europa het vaderland met de monarchie en God verbonden. Door deze trits te gebruiken wordt het probleem algemeen gemaakt en niet uit de tijd gelicht.

Met tal van teksten uit brieven van Willem van Oranje aan familieleden en anderen toonde Van Deursen aan dat hij uitsteeg boven de cliché-taal van zijn tijd, wanneer Willem zich in de zeventiger jaren van de zestiende eeuw op God beriep. Dat is zelfs een typisch negentiende-eeuwse liberaal als Motley niet ontgaan. Het sleutelwoord voor

Oranje was vertrouwen (in Gods voorzienigheid). Een vertrouwen dat niet beter uitgedrukt kan worden dan met de woorden van antwoord 52 van de Heidelbergse Catechismus, waar de gelovige belijdt dat God al zijn vijanden in de eeuwige verdoemenis zal werpen, maar de gelovige met alle uitverkorenen tot zich in hemelse blijdschap en heerlijkheid nemen zal. In dit geloofslicht is de zwaarste tegenslag als bijvoorbeeld de Bartholomeüsnacht bijzaak. Van Deursen is het niet eens met Wagenaar die de godsdienstige woorden in de brieven van de Prins alleen maar als propaganda ziet. Bij alle zaken die we kunnen afdingen op de schrijf- en handelwijze van de Prins, treft zijn authentieke geloof, hoewel we niet mogen vergeten dat iemand als Philips de Tweede in Spanje ook een zeer gelovig man was, aldus Van Deursen in zijn fijnzinnige betoog.

Opmerkelijk is zijn visie dat calvinistische geloofskracht én erasmiaanse verdraagzaamheid de strijd tijdens de Opstand deden zegevieren. Het calvinisme alleen was het niet gelukt, naar de mening van Van Deursen. Hij betoogde dat bij Willem van Oranje het nationaal besef ondergeschikt was aan de geloofstrijd. Maar ook bij Maurits bestaat het klassiek geworden drievoudig snoer nog

niet. Bij auteurs als Willem Teellinck (in Davids wapentuig uit 1622) en Bogerman (in een boekje over het sterven van Maurits) ontbreekt het vaderland en de dynastie ook.

Zeventiende en achttiende eeuw
De tweede spreker, de heer dr. R. Bis-

schop, had genoemd thema voor de 17e en de 18e eeuw op zijn schouders genomen. Voor Bisschop geen onbekende en onbeminde vracht, daar hij in zijn proefschrift *Sions Vorst en Volk. Het tweede Israël als theocratisch concept in de Gereformeerde Kerk van de Republiek tussen ca. 1650 en ca. 1750* reeds onderzoek gedaan had naar de duiding van het spreken over Nederland als een uitverkoren natie. Volgens Bisschop komen de begrippen God, Nederland (onder de eigentijdse benaming) en Oranje in de door hem behandelde periode wel voor, maar niet in het verband zoals wij dat zo vaak veronderstellen.

Ook ontkent Bisschop dat de trits inhoudelijk in genoemd tijdvak voorkwam. Dit conflicteerde immers met de gereformeerde theologie en haar theocratisch kader. In de trits God, Nederland en Oranje ontbreekt de Kerk waarom het bij de gereformeerden nu juist gaat. Neerlands is een bijvoeglijk naamwoord bij Israël, en Israël is de Kerk. Bisschop ziet de oorsprong van de bekende trits in de Patriottentijd liggen. Tegen het einde van de 18e eeuw was het theocratisch besef verzwakt, de kerk kreeg een minder centrale betekenis, in 1747 wordt het stadhouderschap erfelijk; factoren waardoor het begrip God, Nederland en Oranje als een consensus kon ontstaan.

Discussie

Na deze twee lezingen die goed op elkaar aansloten kreeg de zaal aan het einde van de morgen gelegenheid te reageren op de referenten. Anton van Hooff die zichzelf afficheerde als atheïst en republikein, vroeg naar het vroegst gebruik van het begrip "Republiek" als aanduiding van ons land. Hoewel Van Deursen niet precies jaar en datum kon noemen, sprak hij als zijn vermoeden uit dat dit in het

eerste stadhouderloos tijdperk plaats vond. In 1651 heeft Cats het over de Republiek, maar de officiële aanduiding voor ons land was De Staten-Generaal der Zeven Verenigde Provinciën.

Jac. Schaeffer wilde weten of de trits God, Nederland en Oranje bij gerefor-

meerden op zelfkritiek stuitte. De beide referenten wezen er nogmaals op dat in de zeventiende en achttiende eeuw dit begrip niet in de later klassiek geworden betekenis voorkomt, maar ze konden geen voorbeelden noemen waaruit blijkt dat gereformeerden zich verzet hebben tegen de gesuggereerde inhoud. De heer De Jong uit Sliedrecht wilde weten hoe we de houding van Willem van Oranje moesten beoordelen, wanneer deze zich van hulp wilde voorzien in de persoon van de roomse Anjou. Volgens Van Deursen had Oranje er van het begin af aan naar gestreefd buitenlandse hulp voor de Nederlandse Opstand te krijgen. In dit verband had de Prins altijd al naar Frankrijk gekeken. Nadat nog enkele vragen gesteld en beantwoord waren, sloot de voorzitter het morgengedeelte af om de aanwezigen de gelegenheid te geven voor de uitwendige mens te zorgen.

Negentiende eeuw

Na 's morgens twee historici aangehoord te hebben, kregen 's middags twee theologen het laatste woord. Prof. dr. W. Balke had als uitnodiging meegekregen de 19e eeuw te laten spreken over het conferentiethema. Hij deed dit door vooral stil te staan bij de opvattingen van Bilderdijk, Da Costa, Kohlbrugge en Hoedemaker. In een gedegen betoog schetste hij de context van Bilderdijks magnetische zang en Da Costa's spreken over de allerbijzonderste voorzienigheid van God ten aanzien van Nederland.

Waren Bilderdijk en Da Costa met hart, mond, zang en pen niet meer tot bedaren te brengen over het drievoudig snoer, Hoedemaker boorde naar de mening van Balke dieper waar hij in zijn program van beginselen als eis opnam dat Nederland een protestants-christelijke natie moest zijn en blijven, te meer daar dit in Nederland werkelijkheid geweest is. Balke refereerde, bij de altijd weer gestelde vraag hoe dit nu in de eigen werkelijkheid te realiseren is, aan de bekende woorden van Hoedemaker zelf, die indringend vroeg of de vragenstellers het ook werkelijk wensden dat God Zijn Kerk, en daarmee ook de natie zou reformeren, in plaats van alleen maar te vragen of dit wel mogelijk was. De grootheid van de Oranjes was in Balkes visie daarin gelegen, dat zij op beslissende momenten voedsterheren der kerk geweest zijn.

Ds. Blenk

Dominee Blenk, zelf ook historicus, kondigde aan dat hij vooral een theologisch verhaal ging houden. Aan hem was gevraagd een theologische evaluatie te houden van de trits God, Nederland en Oranje. Nederland en Oranje komen in de Bijbel niet voor, dan houden we alleen God over, zo begon hij zijn referaat. Betekent dit nu een totale negatie van het eigen volk? Nee volgens Blenk, want op de Pinksterdag hoorden de volken in hun eigen taal de grote boodschap en in Openbaringen 21 is er sprake van dat de koningen de eer en heerlijkheid van de koninkrijken binnen brengen.

In de theologie heeft de uitdrukking God, Nederland en Oranje echter nooit wortel geschoten, dat maken de refo-dissertaties wel duidelijk, zosterde Blenk. Moet een historicus voorzichtig zijn met het duiden van Gods leiding in de geschiedenis, een theoloog ontkomt er niet aan. In dit verband wees hij op het boek van Berkhof, *Christus, de zin der geschiedenis*; een schoolvoorbeeld hoe het

aanwijzen van Gods Hand in de geschiedenis wel moet. Van Karl Barth hebben we allemaal geleerd, aldus Blenk, hoe gevaarlijk het is God voor ons karretje te spannen. Barth betekent dan ook het einde van de ideologieën. Blenk vond het onbegrijpelijk en dramatisch dat Kohlbrugge de Duitse legers zegende en toesprak. Op wat een verschrikkelijke ramp is de vereenzelviging van de Duitse politiek met Gods wil uitgelopen, zo sprak de Amsterdamse pastor. In ons land is God, Nederland en Oranje een ongevaarlijke ideologie gebleken. Blenk kon het opkomen van Willem van Oranje voor het onderdrukte volk wel zeer waarderen. In dit opzicht vond hij de vergelijking van de Prins met Mozes begrijpelijk. Ook kon hij waardering opbrengen voor het Reveil met zijn profe-

tische duiding, maar het wordt een zeer verwerpelijke zaak, zodra "het" een ideologie gaat worden.

Opnieuw discussie

De inmiddels bij het publiek wat bezonken lezingen van Van Deursen en van Bisschop en het met pittig gekruide uitspraken gelardeerde betoog van drs. Blenk, maakten een levendige discussie met de zaal los. Zo wilde de oudvolksvertegenwoordiger voor het GPV, de heer Verbrugh, weten waarom de politieke implicaties van het al dan niet aanhangen van de God, Nederland en Oranje-gedachte in de lezingen niet meer aan de orde geweest waren. Het christen-theocratische antwoord, de term is van Blenk zelf, bevredigde hem niet. Het gaat toch in de politiek om de eer van God die ook in de geschiedenis van Nederland zo duidelijk gesproken heeft, aldus een gepassioneerde Verbrugh.

Een andere vragensteller wilde weten wie nu de echte Kohlbrugge was, naar aanleiding van ogenschijnlijk tegenstrijdige opmerkingen van Balke en Blenk over de Elberfeldse theoloog. Waren de heren het in deze toch eens met elkaar, anders was het gesteld met hun waardering voor Berkhofs boek *Christus de zin der geschiedenis*. Net toen de theologen-discussie tussen Balke en Blenk echt spannend begon te worden, draaide Blenk naar Balke toe. Bisschop wekte de indruk, een poging met Van Deursen van mening te verschillen te vermijden, door deze het eerste de vraag te laten beantwoorden en

zich hier vervolgens bij aan te sluiten. Vooral een nieuwe vraag van Anton van Hooff bleek lastig. Want hoe is het nu toch mogelijk om in een republiek (wat ons land in de 17e en de 18e eeuw immers was) zo oranjegezind te zijn, terwijl het calvinisme naar zijn origine supra-nationaal is? Inderdaad een netelige kwestie. Was Cromwell niet zeer anti-monarchaal, terwijl de Hugenoten zeer koningsgezind waren?

Dr. Puchinger leidde zijn vraag in met de opmerking dat hij zeer genoten had van de lezingen, maar bij de onderhavige vragen als God, Nederland en Oranje altijd moest denken aan zondag 23 van de Heidelbergse Catechismus: Maar wat baat het u nu, dat gij dit alles gelooft? Nader geconcretiseerd: Heb ik hier bijvoorbeeld nog iets aan wanneer

ik aanstaande 3 mei naar de stembus ga? Ds. Blenk: Ik ga stemmen op de partij die het dichtst nabij komt bij de stervende woorden van Willem van Oranje, die hij in de zeer nabije omgeving van deze vergadering heeft uitgesproken: "Mijn God, heb medelijden met mij en met dit arme volk". Puchinger: "Dat heeft hij helemaal niet gezegd". Blenk: "Dan zouden wij het zelf moeten gaan bidden".

Een andere vraag om een praktische toepassing betrof het feit, of het nog wel een verantwoorde zaak is de huidige generatie onderwijs-mensen het handboek van Groen van Prinsterer over de geschiedenis van het vaderland aan te bevelen, daar Groen in dit werk duidelijk van mening is dat God Nederland meer dan andere naties gezegend heeft. Bisschop was van mening dat er behoefte was aan een nieuw soort handboek, maar dat moest dan wel beter zijn dan

van Groen van Prinsterer. Ook Blenk was van mening dat we niet bij Groen mogen blijven steken. Balke onderstreepte de zeggingskracht en betekenis van Groen, ook voor vandaag de dag.

Dagvoorzitter Krabbendam wilde weten hoe ten aanzien van het thema de verbinding tussen de 19e en de 20e eeuw tot stand gekomen was. Op de vraag wat de betekenis van het hedendaagse Oranjarahuis in het licht van de geschiedenis

voor ons kan zijn, antwoordde Van Deursen dat hij dat wel heel erg moeilijk vond. Bisschop wilde terug naar de 17e eeuw en Balke was van mening dat God (hoewel niet exclusief) in de lijn van de geslachten wil werken en dat het Oranjarahuis ook, in het heden een roeping heeft.

En toen was het de hoogste tijd geworden een punt achter de boeiende en leerzame conferentie te zetten. De sprekers, elk voor zich, stonden garant voor een terzake kundige inbreng, die niet het einde van alle tegenspraak betekende, maar wel inspireerde tot verdere doordenking van een historisch thema, dat in sommige opzichten een actuele spits heeft. Sommige liefhebbers van Clio zag ik met een hoofd vol gedachten over de Prinsenhof en onder het wakend oog van de toren van de Oude Kerk huiswaarts schrijden. Ter gelegener tijd graag tot ziens dacht ik.

Calvinisten in pers en politiek: cursus 1994

Peter Siebe

In de passende omgeving van het 'Kuyper-huis' in Den Haag werd in het voorjaar de tweede algemene VCH-cursus gehouden: 'Calvinisten in pers en politiek'. Het resultaat doet de organisatoren ergens tussen moed en wanhoop balanceren: qua inhoud was deze cursus, net als de eerste, 'Gereformeerde dwarsliggers', een succes. Maar waarom zou de VCH hiermee moeten doorgaan als het aantal deelnemers ver onder de benodigde twintig blijft? Voor wie er niet waren, hieronder een impressie.

Puchinger over Colijn: 'Zeer gereformeerd en zeer breed'

Dr. H. Colijn (1869-1944), de politieke opvolger van Abraham Kuyper, heeft door zijn een breed-realistische politieke opstelling gereformeerden, hervormden en lutheranen bijeen gehouden. Hij nationaliseerde de Anti-revolutionaire politieke overtuiging, zoals Drees dat later met het socialisme deed. 'Drees heeft van Colijn eens gezegd: Colijn heeft ons volk weggehouden van nationaal-socialisme en communisme', zo vatte dr. G. Puchinger, de inleider op de eerste cursusavond, Colijns betekenis samen.

Colijns leven is in perioden in te delen, die even zovele leerscholen voor hem: zijn militaire carrière in Indië, zijn ministerschap, zijn topfunctie bij de Shell, zijn werk bij de Volkenbond en zijn premierschap. Hij keek over de grenzen van zijn eigen Anti-revolutionaire partij en buiten zijn eigen land.

Colijn stak met kop en schouders boven zijn generatie uit. In zijn eigen tijd had hij in alle kringen zijn vrienden en werd hij gerespecteerd tot in socialistische kringen toe. Na de oorlog raakte hij in ongenade, onder andere vanwege zijn sociaal-economisch beleid in de crisisjaren en zijn houding na de Duitse invasie in 1940.

'Colijn was zeer gereformeerd, maar had tegelijk een zeer brede armslag', zo typeerde Puchinger hem verder. En dat is bij gereformeerden nogal eens een probleem. Zij zijn vaak het een of het ander, zelden allebei. Bij Colijn zien we een breed-realistische opstelling. Hij was afkerig van het geharrewar van theologen (bijv. de kwesties-Geelkerken en -Schilder destijds in de Gereformeerde Kerken). Hij zag de bui hangen dat de politiek doordrongen zou worden van theologische geschillen. Het centraal-

christelijke in de ARP zou worden verzwakt als er mensen zouden weglopen.

In de politiek was de grote vraag voor hem, of het geoorloofd was uit principiële motieven telkens de grootst mogelijke minderheid buiten de regering te houden. Hij was zelf van mening dat dat niet verstandig was.

Huishoudboekje

Colijn had in zijn jonge jaren schulden gemaakt, en ging toen hij in Indië was naar Atjeh om deze terug te kunnen betalen. Daar verdiende een militair dubbele gage. In dat licht bezien is zijn financieel beleid van later goed te begrijpen. 'Uitsmeren' van de sanering van de staatsfinanciën leek hem onverantwoord. Dat neemt niet weg, dat Colijn zelf naderhand het initiatief nam tot het meer sociale beleid van de (katholieke) minister Romme.

Ondanks zijn grootheid heeft Colijn bepaalde dingen niet gezien. 'Ook dat leert de geschiedenis ons', aldus Puchinger. En voor wie bijna ontmoedigd werd over de complexiteit van het verleden, had Puchinger nog de opsteker: 'De geschiedenis brengt je eerst in verwarring, en pas daarna meer helderheid'.

Harinck nuanceert Schilder: "Ik bestrijd principes, geen mensen"

"Prof. dr. K. Schilder wilde het gereformeerde geloof na Abraham Kuyper nieuwe inhoud geven. Colijn deed dat in de politiek door verbreding na te streven. Schilder was veel meer op verdieping dan op verbreding gericht. Het 'brede' en het 'diepe' waren bij Abraham Kuyper en de theoloog H. Bavinck nog in één persoon verenigd. In de jaren '30 ontstonden er tussen 'verdieping' en 'verbreding' echter spanningen, die uitliepen op de kerkelijke breuk in 1944: de Vrijmaking. Globaal gezegd kwam daarna in de Gereformeerde kerken (synodaal) het brede meer naar voren en in de Gereformeerde kerken (vrijgemaakt) het diepe, principiële", zo kenschetste dr. G. Harinck – de tweede inleider – de ontwikkelingen rond de theoloog Schilder.

Verbond

Naast nationale betekenis – zijn oproep om een goed christen en dus een goed vaderlander te zijn pal na de Duitse inval in 1940 – had Schilder – die dogmatiek doceerde aan de gereformeerde Theologische Hogeschool in Kampen – toch vooral kerkelijke betekenis als spiritueel (geestelijk) leider. De ideeën van Kuyper waren geworteld in de 19e eeuw en kenmerkten zich door een stuk optimisme: Europa was een christelijk werelddeel, en dankzij de 'algemene genade' kon op veel gebieden samen met ongelovigen veel goeds en moois opgebouwd worden. De crisis van de Eerste Wereldoorlog vroeg echter om een nieuw en eigentijds antwoord van het geloof. Schilder, die zich grondig had verdiept in de gedachten van bijvoorbeeld Nietzsche en Kierkegaard, gaf dat antwoord.

De theoloog Karl Barth onderging een soortgelijke crisis. Enerzijds stond Schilder daarom naast hem in zijn kritiek op verburgerlijkt christendom, anderzijds bestreed hij hem scherp doordat hij tot andere conclusies kwam. Juist als je dicht bij elkaar staat bestrijdt je elkaar scherp. Zo ontstond enerzijds de indruk dat Schilder anti-Kuyperiaans was en anderzijds anti-Barthiaans. Wat hij in Kuyper kritiseerde was echter diens optimisme: door alle doornen en distels bereik je maar kleine stukjes. Met Barth verschilde hij van mening over bijvoorbeeld de mogelijkheid van christelijke politiek en organisatie. Volgens Barth heeft God alleen contact met het aardse in Zijn oordelen en 'bij bliksemslag'.

Schilder beklemtoonde de verantwoordelijkheid van de christen om de aarde te bewerken. Die verantwoordelijkheid moet en kan de mens vasthouden omdat God met hem meegaat. Hij sluit immers Zijn verbond met ons, aldus Schilder. Barthianen als Haitjema en iemand als O. Noordmans vonden op hun beurt het idee van 'God gaat met ons mee' weer veel te hoogmoedig van Schilder.

En op het punt van het verbond kwam hij in botsing met de gevestigde gereformeerde theologen (V. Hepp, H.H. Kuyper en anderen). Die vonden zijn invulling van het verbond – met de nadruk op de menselijke verantwoordelijkheid – veel te activistisch. Was dit nog wel gereformeerd?

De dynamiek en het activisme van Schilder waren voor veel jongeren echter aantrekkelijk. Hij was met anderen (Janse, Vollenhoven, Dooyeweerd) de vernieuwer van de gereformeerde traditie. Schilders archief bevat ettelijke brieven van enthousiaste jongeren, die schreven dat ze dankzij Schilder bewaard waren voor vervallen in ongelof of nationaal-socialisme.

Polemiek

Schilder schreef op de man af. Hij had een tegenstander nodig om zijn gedachten te ontwikkelen. Polemiek zat hem in het bloed: "Wie niet polemiseert, is niet bekeerd". Daarmee bedoelde hij polemie die begon met zelfkritiek als onderdeel van de dagelijkse bekering. Hij zag polemie niet als versplinterend, maar als verbindend. En toegegeven, het wekte enthousiasme bij velen. Anderen voelden zich echter de grond ingeboord of vonden dat Schilders optreden de eenheid in de kerk ondermijnde en het contact met niet-gereformeerden blokkeerde. Zij ervoeren niet wat Schilder in een persoonlijk gesprek met een tegenstander (ds. Buskes) eens zei: "In de pers bestrijdt ik alleen beginselen, geen personen". Iemand als de latere prof. C. Veenhof heeft hem wel eens gewaarschuwd op een bepaald punt te stoppen met polemiseren.

Eilandjes

Vóór de Vrijmaking valt vooral het vernieuwende bij Schilder op. Daarna veel meer het behoudende, zo stelde Harinck. De Gereformeerde kerken (vrijgemaakt) maakten korte metten met alles wat 'synodaal' was en ze hadden gelijk. Maar het samenbindende en aansprekende lijkt

hun te ontbreken. 'Synodalen' en 'vrijgemaakten' zijn min of meer elkaars spiegelbeeld en lijken afzonderlijk niet altijd even vruchtbaar te zijn. De gereformeerde gezindte bestaat momenteel uit eilandjes die elkaar niet echt meer bereiken.

Toch achtte Harinck desgevraagd somberheid over het gereformeerde gedachtegoed niet op zijn plaats. Begin 19e eeuw was de situatie vergelijkbaar met nu, en daarna kwam er ineens een geweldige ontplooiing. We zitten nu eenmaal niet altijd op een top. "En de dalen zijn het vruchtbaarst, zei de boer".

Drs. H. van de Streek citeert Van der Molen: "De Schrift kent geen bindende uitspraak over kandidaten van vrouwen"

Gesina van der Molen heeft vooral invloed uitgeoefend op het 'vrouwenvraagstuk' in protestants Nederland. Ze nam herhaaldelijk belangrijke initiatieven op dat gebied. Aldus vatte mw. drs. H. van de Streek op de derde cursusavond – terwijl boven onze hoofden de CDA-voorzitter aftrad na de gemeenteraadsverkiezingen – de rol van volkenrechtgeleerde prof. dr. G. van der Molen (1892-1978) samen.

Opgegroeid als onderwijzersdochter in een gereformeerd gezin in Baflo, was ze diep onder de indruk van het geweld dat volken elkaar aandeden in de Eerste Wereldoorlog. Ze wilde daarom verpleegster worden. Toen dat te zwaar voor haar bleek, kwam ze er via contacten met prof. Anema die rechten doceerde aan de Vrije Universiteit toe, volkenrecht te gaan studeren.

Intussen begon ze ook te schrijven: voor een vrouwenrubriek in 'De Amsterdammer'. In 1929 studeerde ze af en enkele jaren later was ze de eerste vrouw die promoveerde aan de VU. In 1949 werd ze hoogleraar volkenrecht aan dezelfde universiteit. Haar internationale contacten waren nieuw voor veel gereformeerden. Die waren sterk nationaal geïntereerd.

Vrouwen op de kandidatenlijst

De eerste feministische golf was rond 1920 over Nederland gespoeld. Voor vorming van vrouwen – onder andere in de Nederlandse Christen Vrouwen Bond uit 1919 – zette mw. Van der Molen zich als journaliste in. Zowel het gezin als de politiek kregen daarbij haar aandacht.

In 1921 werd in de Antirevolutionaire Partij echter een besluit genomen waar zij zich gekwetst door voelde. Na diepgaande bijbelstudie kwam de ARP tot de conclusie dat er geen vrouwen op de kandidatenlijst geplaatst konden worden. "Er is dus bij de SGP niets nieuws onder de zon", zo merkte mw. Van de Streek op. Aardig detail was, dat in de ARP Kuyper de doorslag gaf en dat de theoloog H. Bavinck het met het besluit niet eens was.

Van der Molen voerde tegen dit besluit een niet aflatende strijd. Zo verdedigde ze voor de ARP in Haarlem in 1925 de stelling: 'De Heilige Schrift behelst geen bindende uitspraak inzake het kandideren van vrouwen'. Een volgende stelling was, dat vrouwen die daarvoor de juiste aanleg hadden niet door dwingende besluiten van de kandidatenlijst moesten worden geweerd.

Na de oorlog zwengelde zij de discussie opnieuw aan. Het duurde nog tot 1953 voordat de ARP overstag ging. 'Hier heb ik 32 jaar op gewacht', was haar reactie – hoewel het ook daarna nooit meer tot bijvoorbeeld een kamerlidmaatschap is gekomen.

Vrede door volkenrecht

Inmiddels had Van der Molen zich ook in het verzet ontplooid. In 1940 was een gebed – breed verspreid in de Gereformeerde kerken – haar eerste 'verzetsdaad'. Haar weigering, de 'Ariër-verklaring' (van niet-Jood-zijn) te tekenen leverde haar in 1941 ontslag op staande voet op. Haar motief: allen zijn zondaars voor God, bloed en ras doen er niet toe. Voor haar was er – ondanks de houding van andere gereformeerden als prof. H.H. Kuyper – maar één wettige overheid, en dat was niet de bezetter.

Ze schreef aanvankelijk voor 'Vrij Nederland', maar na een conflict over de gereformeerde invloed in deze verzetskrant richtte ze samen met Schouten *Trouw* op (30 januari 1943), een krant die snel uitgroeide tot 145.000 exemplaren per maand. *Trouw* als naam betekende trouw aan geloof, waarheid, vaderland en koningin.

Vrede door toepassing van het volkenrecht was een belangrijk doel. Ze zag daarbij een speciale rol weggelegd voor vrouwen als behoedsters van het leven. In vrouwenorganisaties maakte ze promotie voor de Volkenbond en (later) de Verenigde Naties. Volkenrecht, gebaseerd op het beginsel dat alle mensen

voor God gelijk zijn en dus ook alle naties, was voor haar uiteindelijk belangrijker dan in de politiek gaan met z'n opportunisme en belangenstrijd.

Tijdens de discussie noemde een vraagsteller dat uiteindelijk nogal idealistisch. Een andere vraagsteller eindigde met de open vraag: zou Van der Molen vandaag nog *Trouw* gelezen hebben?

Dr. W. Fieret citeert Kersten: 'Rooms-Katholieken kunnen geen echte Nederlanders zijn'

Ds. G.H. Kersten heeft het bevindelijk-gereformeerde volksdeel maatschappelijk en politiek geactiveerd. Alleen 'kleine Kuyper' was hij actief in kerk, staat, journalistiek en onderwijs. In de politiek vocht hij tegen de coalitie die ARP en CHU met de Rooms-Katholieke Staatspartij aangingen. Daarmee verloochenden zij het protestantse volkskarakter van Nederland, vond Kersten. Aldus vatte dr. W. Fieret, de betekenis van ds. Kersten (1882-1948) samen.

Op z'n 14e jaar maakte Kersten een ingrijpende bekering door. Hij kroop de 'oude schrijvers' door en zette zijn voeten in een teiltje water om wakker te blijven. Op zijn 16e deed hij geloofsbelijdenis. In de kring waaruit hij afkomstig was, de Gereformeerde Gemeenten onder het Kruis, werd veel belang gehecht aan een krachtdadige wedergeboorte. Kersten was dan ook een verklaard tegenstander van de leer van de 'veronderstelde wedergeboorte' van Kuyper, die volgens hem tot automatisme in het geloofsleven leidde.

Aanvankelijk was hij onderwijzer, maar aan de Keucheniussschool te Den Haag kreeg hij geen vaste aanstelling vanwege het meningsverschil over de veronderstelde wedergeboorte. Daarom ving hij een zelfstudie voor predikant aan. Als dominee stond hij in Rotterdam (de kerk telde 1800 zitplaatsen op het hoogtepunt van zijn predikantschap), Meliskerke en Yerseke. In 1907 kwam, toen hij nog maar kort predikant was, onder zijn leiding een vereniging tot stand tussen de Gereformeerde Gemeenten onder het Kruis en de Ledeboerianen. Zij noemden zich de Gereformeerde Gemeenten in Nederland.

SGP

Kersten stak – onder andere door zijn opleiding aan de kweekschool – met kop en schouders boven het kader in zijn

kerk uit. In het verzuilde Nederland van toen waren de bevindelijk-gereformeerden zeer geïsoleerd en velen van hen hadden de 'doperse' neiging zich achter een muur te verschansen tegen de boze wereld, en zich te concentreren op het innerlijke, geestelijke leven. Kersten smeedde hen aaneen en mobiliseerde hen: net als Abraham Kuyper richtte hij een partij op (de SGP), gaf hij leiding in de kerk (acht maal synodepraeses) en schreef in een eigen blad, *De Saambinder*, waarvan hij levenslang hoofdredacteur was.

De SGP werd opgericht in 1918 na de verandering van de Kieswet (1917) en de invoering van de evenredige vertegenwoordiging. Niet alleen het persoonlijk, ook het maatschappelijk leven moest onder het gezag van Gods Woord worden gebracht. Fieret noemde dit liever 'bibliocratie' dan 'theocratie'. Theocratie was de situatie onder het volk Israël, toen God rechtstreeks door onder andere de urim en de tummim het volk regeerde.

Al spoedig had de partij drie zetels in de Tweede Kamer, maar ondanks Kerstens optimisme is het niet tot herkerstening van de samenleving gekomen.

'Spanje' en 'Rome' waren de grote vijand in Kerstens visie. Roomsden konden geen echte Nederlanders zijn. Niet alleen omdat ze niet bij het protestantse volkskarakter van Nederland pasten, ook omdat ze bóven het Nederlandse staatsgezag altijd nog het gezag uit Rome erkenden.

Toen na de 'Vaticaan crisis' (de nacht van Kersten, waarbij de CHU steun gaf aan een motie tegen financiering van het gezantschap bij de paus) de coalitiepartijen gewoon doorregerden (1925), was Kersten erg teleurgesteld.

Kersten nam het Colijn en de zijnen hoogst kwalijk dat ze de 'antithese' van Kuyper (confessionele partijen tegenover de andere) ombogen tot een andere antithese: 'burgerlijke partijen' tegenover 'revolutionaire', waarbij dan met alle burgerlijke partijen kon worden samengewerkt. Heftige aanvaringen met Colijn waren het gevolg. Niet alleen Kersten werd geregeld door de Kamer voorzitter tot de orde geroepen, maar ook Colijn, toen hij de SGP op één lijn stelde met de communisten.

Hoewel Kersten bleef ageren tegen de coalitiekabinetten van Colijn, heeft hij nooit een goed antwoord gehad op de vraag hoe Nederland dan wel geregeerd moest worden.

Zuivering

In 1945 mocht Kersten niet terugkeren in de Tweede Kamer vanwege zijn houding tegenover de Duitse bezetter. Kersten zag de bezetting als straf van God en stelde dat het Nederlandse volk moest buigen onder het oordeel van God. Op een gegeven moment had hij zelfs geschreven dat Engeland en Frankrijk de oorlog moesten staken. We moeten niet tegen God strijden, aldus Kersten. Verzetmensen noemde hij in het begin 'oorlogshitsers', en de bevindelijk-gereformeerde uitgeverij 'De Banier' heeft om te kunnen voortbestaan aangeboden 'alles' te willen drukken. Hoewel hij in de laatste oorlogsjaren weer voor de koningin bad en werk voor onderduikers heeft gedaan, heeft hij zijn fouten nooit openlijk toegegeven. In zijn partij is de zaak nooit echt uitgezocht (hij overleed in 1948 terwijl een commissie dit zou onderzoeken), laat staan verwerkt. De zuivering van Kersten is begrijpelijk, zo constateerde Fieret, die overigens toegaf het moeilijk te hebben gehad met het onderzoeken en beschrijven van deze zwarte bladzijde van iemand die hij hoog achtte.

In de discussie werd erop gewezen dat ook de Bijbel geen fouten van mensen verbloemt. Een andere vraagsteller bracht het meningsverschil tussen SGP en GPV/RPF over 'artikel 36 van de geloofsbelijdenis' – waarbij de SGP alleen gewetensvrijheid voorstaat en geen godsdienstvrijheid – ter sprake en noemde dit een vermoedelijk blijvende bron van verdeeldheid tussen deze partijen. Hoewel studie over 'artikel 36' al in 1923 begon, is men er echter ook in de SGP nooit helemaal uitgekomen, zo releverde Fieret.

Tenslotte werd nog stilgestaan bij het vakmanschap van de historicus. Je bent christen, ook in je historicus-zijn. Dat is geen sausje erover heen, maar werkt door in je vakwerk: veel bronnenstudie van voor- en tegenstanders, respect hebben voor personen, de zaak tot rijping laten komen en voorspoed en tegenspoed niet zomaar als zegen en vloek schetsen.

VERENIGINGSNIEUWS

Het nieuws dat we u op dit moment te melden hebben omvat de volgende mede delingen:

Het bestuur heeft een viertal leden benoemd die de programmdiscussie die we in het afgelopen jaar met elkaar hebben gehad tot een goed einde moeten brengen. Dit zijn drs. J.L. Krabbendam, dr. R. Kulper, drs. E. Mackay en drs. Jac. Schaeffer. Zij zullen de kritieken op het vorig jaar gepresenteerde program verwerken en met een nieuw voorstel komen. Dit betekent dus wel dat de programmdiscussie nog niet op de eerstvolgende jaarvergadering zal worden afgerond. We sluiten ons aan bij het oordeel van drs. Jac. Schaeffer die zei dat een dergelijke discussie niet snel moet worden afgesloten. In verband met het jubileum van de VCH is er een zomergiffenactie gestart. Op dit moment is nog niet bekend wat deze heeft opgebracht, maar we hopen dat velen de VCH dit financiële duwtje in de rug niet hebben onthouden. We staan voor de noodzaak steeds meer fondswervende activiteiten op touw te zetten, willen we ons werk verder kunnen ontplooiën.

Tijdens onze jaarvergadering van 10 september hoopt Flip Quist af te treden als penningmeester. Hij heeft dit voorjaar de wens te kennen gegeven zich, bij allerlei andere drukke werkzaamheden, vooral op *Transparent* te willen concentreren. Flip was één van de werkers van het eerste uur en maakt precies het eerste lustrum vol. Wij zijn er van overtuigd in hem een waardevolle kracht in de redactie van *Transparent* te behouden. Maar we moeten wel op zoek naar een nieuwe penningmeester.

PERSONALIA

Dhr. A. Geelhoed is docent tekenen en kunstgeschiedenis aan het Calvijn College te Goes en tevens werkzaam als beeldend kunstenaar.
Adres: Graaf Adolfstraat 33
4461 TD Goes
tel. 01100-30909

Dhr. H. Helmantel is kunstschilder.
Adres: Abt Emopad 2
9922 PJ Westeremden
tel. 05965-1415

Dhr. drs. E. Mackay studeerde geschiedenis te Leiden en is sinds 1987 werkzaam, achtereenvolgens als docent geschiedenis, als secretaris bij International Dialogues Foundation (VU) en coördinator Midden-Oosten (De Horst). Daarnaast bereidt hij een dissertatie voor bij prof. H.W. de Knijff en dr. A. Vos Jac. Zn. (Theologische Faculteit, RUU).
Adres: Hugo de Grootstraat 80
3361 HH Sliedrecht
tel. 01840-21878

Dhr. J. Ridderbos (1942) is predikant van de Gereformeerde Kerk (synodaal) te Haren (Gn).
Adres: Kerkstraat 16
9751 BD Haren
tel. 050-349435

Dhr. drs. A.A. van der Schans is docent geschiedenis en cura aan Pabo 'De Driestar' te Gouda en redactielid van *Transparent*.
Adres: Cortenhoeve 20
2411 JM Bodegraven
tel. 01726-17337

Dhr. drs. K. van der Zwaag is redacteur kerkelijk leven bij het *Reformatisch Dagblad* en redactielid van *Transparent*.
Adres: Heestereng 24
3773 AK Barneveld
tel. 03420-12135

RECENSIERUBRIEK

De recensierubriek heeft twee doelen. Ten eerste het bespreken van boeken die voor de abonnees interessant zijn. Ten tweede het vanuit een christelijke optiek becommentariëren van historische en wijsgerige werken.

Antheun Janse, *Grenzen aan de macht. De Friese oorlog van de graven van Holland omstreeks 1400* (Hollandse historische reeks XIX; Den Haag: 1993) 460 blz., prijs f 80,-.

Toen ik tijdens mijn studietijd zocht naar een onderwerp voor een scriptie binnen de vakgroep middeleeuwen, ben ik op de een of andere manier terecht gekomen bij de Friese oorlogen van de Hollandse graven aan het einde van de 14e eeuw. Het was een voor mij destijds onbekend onderwerp, maar boeiend was het uiteindelijk wel. Het was voor mij dan ook een aangename gewaarwording te horen dat aan de Leidse universiteit een dissertatie over dit onderwerp werd verdedigd. En ik kan op voorhand melden dat een aantal vragen die ik destijds gezien de omvang van het werk niet van een antwoord kon voorzien, in dit boek beantwoord is.

De kennis van het graafschap Holland in de late middeleeuwen is de laatste decennia sterk toegenomen. Te denken valt daarbij ondermeer aan het werk van De Boer ("Graaf en grafiek"), Brokken (over de Hoekse en Kabeljauwse twisten) en Waale (over de Arkelse oorlog). Het boek van Janse vult het al redelijk ingekleurde beeld nog verder aan met name door licht te werpen op de samenhang van een aantal politieke, economische en ook demografische ontwikkelingen binnen het graafschap.

Aan het einde van de 14e eeuw, in 1396, 1398 en 1399, hebben de graven van Holland, Zeeland en Henegouwen Albrecht en diens zoon Willem van Oostervant (later Willem VI) een drietal tochten naar Friesland ondernomen om te trachten daadwerkelijke bestuurlijke invloed in de desbetreffende gebieden te verkrijgen. Al eeuwenlang claimden de Hollandse graven het Friese gebied, maar van een reële uitoefening van hun gezag aldaar was nog nooit sprake geweest. De Hollandse aanspraken werden tegengestaan door

de aanspraken van de bisschop van Utrecht en de -beruchte-Friese vrijheid die formeel was gebaseerd op vrijheidsprivileges die Karel de Grote aan de Friezen zou hebben geschonken. De drie tochten van Albrecht en Willem hebben uiteindelijk niet het gewenste resultaat opgeleverd. In 1396 werd weliswaar een slag -bij Kuinre- gewonnen, maar concreet voordeel leverde dat niet op. De terreinwinst die in de daaropvolgende twee tochten (met name in 1398) werd geboekt, ging in 1399 tijdens de opstand van de Friezen verloren. Alleen de stad Staveren bleef nog een aantal jaren fungeren als een hollands bruggehoofd. Alle moeite die de graven zich getroosten om het garnizoen aldaar op sterkte te houden ten spijt, ging ook Staveren in 1411 (niet 1414 zoals een aantal bronnen vermeldt!) definitief voor de Hollandse graaf verloren. Daarna hebben de graven hun militaire kracht nooit meer in die mate op Friesland kunnen richten als in de jaren 1396 tot 1399 het geval was.

Een belangrijke plaats in het boek neemt de vraag naar de motieven van de oorlog in. In de wat oudere literatuur werd veelal aangenomen dat economische motieven een belangrijke rol hebben gespeeld. De Hollandse graven zouden hun handel hebben willen ontlasten van de met de Friezen samenwerkende zeerovers, de zogeheten Vitaliebroeders of Likedelers. Janse toont echter aan dat de activiteiten van deze heren in 1396 nog niet van die aard en omvang waren dat ze tot een dergelijke tegenactie aanleiding gaven. Er moet sprake geweest zijn van een aantal in elkaar grijpende motieven: de "droom" van een groot Fries rijk zoals die al onder de Karolingen aanwezig was, het vijandbeeld in hollands ten aanzien van de Friezen (ze waren onbeschaafd), de jarenlange weigering van de Friezen om het grafelijk gezag te aanvaarden, het wreken van de dood van Willem IV wiens lichaam nog altijd in

Friesland lag, de verzoening tussen vader en zoon (Albrecht en Willem van Oostervant) en daarmee samenhangend de afleiding van interne conflicten binnen het graafschap. De activiteiten van de Utrechtse bisschop richting Friesland in periode voor de eerste tocht zullen een extra stimulans geweest zijn om tot militaire actie over te gaan.

Een van de interessantste delen van het boek wordt gevormd door de analyse van de redenen waarom de Hollandse graven niet in staat bleken op een effectieve wijze Friesland militair te onderwerpen en te beheersen. Dat deel is daarom zo interessant omdat het zicht geeft op de mogelijkheden van een laat-middeleeuwse graaf en de belasting die een dergelijke oorlog vormde voor de samenleving in Holland. Uit de studie van Janse wordt duidelijk dat de financiële draagkracht van de graaf te gering was om een langdurige militaire onderneming te financieren. De tochten naar Friesland zorgden voor een verdubbeling van de grafelijke uitgaven. In de beperktheid van zijn financiële middelen lag een van de grenzen van de grafelijke macht. De onwilligheid van de steden om bij te dragen aan de kosten had zijn achtergrond in de demografische ontwikkelingen binnen het graafschap. Langdurige militaire ondernemingen konden in de toenmalige maatschappelijke constellatie niet gedragen worden. Daarbij komt nog dat de interne politieke omstandigheden in het graafschap de aandacht van de graaf vroegen: Arkel verzette zich tegen de pogingen van Willem van Oostervant hem uit het politieke midden weg te werken. Een boeiend punt als het gaat om de grenzen van de grafelijke macht is de feodale organisatie van de te vormen legers. Duidelijk wordt dat het feodale stelsel met zijn wederzijdse rechten en plichten de graaf belemmerde in zijn militaire activiteiten. In een veranderende wereld voldeed een op feodale leest geschoeide militaire organisatie niet meer.

We kunnen concluderen dat het boek van Janse op deze wijze iets laat zien van de langzame overgang waarin ook het graafschap Holland zich bevond van een feodale maatschappelijke inrichting naar een modernere. Het mag duidelijk zijn geworden dat ik het boek van Janse zeer positief wil waarderen. Daarvoor wil ik met name twee redenen noemen. In de eerste plaats is de auteur op uiterst minifieuze wijze met zijn bronnen omgesprongen, waardoor bijvoorbeeld ook het overzicht van Verwijs op een aantal punten gecorrigeerd kon worden. Wat mij betreft is hij er ook in geslaagd, ondanks het gebrek aan bronnen, de hypothesen die hij levert tenminste aannemelijk te maken. Van meer belang nog dan dit punt is de samenhang die hij weet te schetsen tussen militaire, economische, sociale en demografische aspecten van het laat-middeleeuwse graafschap Holland. Daarin ligt de waarde van dit werk. Een kritisch puntje tot slot: wat uitvoeriger geografische informatie had wat niet misstaan. Niet elke lezer is van de geografische ins en outs van middeleeuws Friesland op de hoogte. Voor ieder die in het graafschap Holland is geïnteresseerd is dit boek zeer aan te bevelen.

André van der Elst

Adriaan H. Bredero, *Bernardus van Clairvaux (1091-1153). Tussen cultus en historie. De ontoegankelijkheid van een hagiografisch levensverhaal* (Kampen: Kok Agora, 1993), 366 blz., prijs f 59,90.

Wat is cultus en wat is historie? Prof. A.H. Bredero, emeritus-hoogleraar in de middeleeuwse geschiedenis aan de Vrije Universiteit te Amsterdam, behandelt vanuit deze vraag het leven van de cisterciënserabt Bernardus van Clairvaux (1091-1153). Er is een ware hagiografie rond deze persoon ontstaan, die voor moderne historici een paradoxale figuur is vanwege zijn dubbel-

rol als monnik en politicus. Primaire bron van gegevens over het leven van Bernardus vinden we in de *Vita Prima Sancti Bernardi*, het oudste heiligenleven van Bernardus. Bredero gaat uitvoerig na welke schrijvers voor deze versie verantwoordelijk zijn en hoe zij de stof verwerkt hebben. Over het hoe en wat van het leven van Bernardus is niet gemakkelijk te oordelen, want in de tijd van de Middeleeuwen zijn cultus en historie verstrengeld. Die verstrengeling was in die tijd geoorloofd omdat men Bernardus in zijn gehele optreden handelde als een man Gods. "In het kader van de gesecculariseerde werkelijkheidsbeleving, die tegenwoordig gangbaar is, ligt het voor de hand dat een historicus ten aanzien van Bernardus vooral wil achterhalen en beoordelen hoe deze als mens in zijn aards bestaan is geweest en pas in aansluiting daarop meent te kunnen nagaan hoe deze mens kon uitgroeien tot een heilige" (30).

Bredero spreekt van "de impasse waarin de historiografische beschrijving van Bernardus sinds lang is geraakt" en zijn studie doet een poging om die te doorbreken. Het is volgens hem de kunst om de tekst van de *Vita Prima* "tegendraads" te lezen met inachtneming man gegevens die inmiddels langs andere weg over Bernardus in kerk en wereld beschikbaar zijn. Hij stelt daarbij dat het noodzakelijk is om het belang van de eigentijdse hagiografische geschriften over Bernardus als bron voor diens geschiedverhaal te preciseren. Men heeft weliswaar het belang van de *Vita Prima* over Bernardus ingezien, maar volgens Bredero verzuimd aan te geven waarin het belang daarvan voor het historisch verstaan van Bernardus uiteindelijk is gelegen (31). Bredero wil Bernardus als historische persoon verstaan naar hedendaagse normen van historische kritiek. Dat sluit volgens hem echter aandacht voor de religieuze betekenis van Bernardus' geschriften (zijn authentieke religieuze ervaringen en mystieke Godsontmoetingen) niet uit, maar in.

Na een schets van de twaalfde eeuw en de grote veranderingen die toen een rol speelden op sociaal en economisch (agrarisch) vlak, gaat Bredero in op de cultus die rond Bernardus in de

orde der cisterciënsers ontstond en de totstandkoming van zijn heiligverklaring in 1174 (in 1830 werd hij zelfs officieel kerkleeraar). Bernardus had een charismatische uitstraling. Zijn *Vita Prima* werd bewust geschreven ter ondersteuning van zijn heiligverklaring. Bredero bespreekt uitvoerig de context van de *Vita Prima* en de personen die verantwoordelijk voor het geschrift waren, alsook de relatie met de later geschreven *Vita Secunda*, een verzameling van meer anekdote-achtige herinneringen van cisterciënsermonnikken die Bernardus als abt en geestelijk leidsman hebben gekend.

Bredero wil de verschillende aanvechtbare beeldvormingen over Bernardus ontzenuwen, zoals zijn "vermeende aanval" op de luxe abijkerk van Cluny die moest bewijzen dat Bernardus geen oog voor schoonheid zou hebben. Of de gedachte dat Bernardus een aanhanger van de pauselijke theocratische ideologie van het geestelijke en wereldlijke zwaard zou zijn. Bernardus' opmerkingen over twee zwaarden zijn bedoeld als een gelegenheidsargument t.g.v. een nieuw kruistochtplan en niet als blijk van de pauselijke theocratie, aldus Bredero.

In de Reformatie werd door Luther een beroep gedaan op Bernardus, vooral door diens afwijzing van de scholastieke methode en van de vrije wil. De waardering voor Bernardus nam toe in de Nadere Reformatie, vooral op het punt van de christelijke spiritualiteit; maar Bernardus verloor in die hoek invloed vanwege de toenemende verering van Bernardus in de Kerk van Rome.

Bernardus is voor de historici die niet doen aan hagiografie nogal eens gezien als een verscheurd wezen, maar dat is volgens Bredero het gevolg van het feit dat zij het historisch verstaan van Bernardus niet hebben kunnen losmaken van het traditionele beeld van diens heiligheid. Die absolute heiligheid blijkt 'achterhaald' als men oog krijgt voor Bernardus' opportuniteit, zijn herhaaldelijke bemoediging met verschillende kerkelijke en maatschappelijke gelegenheden en zijn laakbare bejegening van hen die zijn zienswijze niet deelden (217).

Bredero doet een scherpzinnige en eerlijke poging om cultus en

historie te verbinden in een kritische historische studie die heel anders is dan een gangbare biografie. Zijn belesenheid over het onderwerp van Bernardus is immens groot (hij is ook gepromoveerd op *Vita Prima* van Bernardus en heeft meer publikaties over Bernardus en zijn tijd op zijn naam staan). Voor historici is dit een interessante studie die in het algemeen het spanningsveld blootlegt van historische feiten en vermeende beeldvormingen.

Klaas van der Zwaag

S. Groenveld, J.P. Jacobszoon en S.L. Verheus (red.), *Wederdopers, menisten, doopsgezinden in Nederland 1530-1980* (Zutphen: Walburg Pers, 1993) 288 blz., prijs f 39,50.

De groep van de doopsgezinden, vroeger bekend onder de naam wederdopers of menisten, vormden in de zestiende eeuw een belangrijke bloedgroep van degenen die buiten de Kerk van Rome terecht kwamen. Het doperdom ontstond in de roerige jaren dertig van de zestiende eeuw en verspreidde zich vanuit Zwitserland en Duitsland over heel Europa. Zij werden door gaans vervolgd door rooms-katholieken en reformatorischen, omdat zij door hun afwijzende houding ten opzichte van de overheid en de eed als een gevaar voor de staat werden gezien. De reformatorischen vreesden dat de radicalen dopersen de voortgang van de Reformatie in gevaar zouden brengen.

Bekende voormannen van de dopersen waren Melchior Hoffman en de meer gematigde Menno Simons. Radicale exponenten als Jan Matthijs wilde in Münster het Rijk van God stichten. Juist het geweld dat daarmee gepaard ging en het bloedige afloop van het beleg rond deze stad luidden tot vervolging van dopersen in. Ze werden allemaal over één kam geschoren. Ook de dopersen kregen hun martelaarsboeken. Het tegenstrijdige in de dopersen, enerzijds het toegestane gebruik van wapengeweld om de eindtijd een handje te helpen- en anderzijds het pacifistisch lijdzaam afwachten, zit al bij Hoffman ingebakken en begeleidt het vreedzame en revolutionaire doperdom door de geschiedenis heen.

Voolstra beschrijft in het op-

nieuw herdrukte boek over de Nederlandse dopersen als een groep die een gemeente van nieuwe mensen wilde vormen en zich keerde tegen de heilloze verstrengeling van kerkelijke en wereldlijke macht. Het boek toont ook de minder gunstige kanten van de dopersen. In de ware broederschap was er geen plaats voor afvalligen en voor moedwillige overtredingen was geen vergeving mogelijk. Ook ontstond er snel een tragische verdeeldheid, want men scheidde er flink op los. Er ontstond partijvorming en in dezelfde plaatsen leefden verschillende doperse gemeenten langs elkaar heen. Meestal lag aan de twisten theologische verschillen over het wezen van de gemeente ten grondslag. De gemeente moest heilig zijn, afgezonderd van de wereld en er moest tucht zijn. Maar tot hoever ging deze tucht? Heiligheid botste met eenheid en de mijding van degenen die onderworpen waren aan tucht liet diepe sporen na. Zelfs bestond er de "echtmijsing", waar de "kruistocht" tussen man en vrouw binnen het huwelijk werd gesteld. Ook typisch voor de dopersen was dat er geen wetenschappelijke vorming gewenst was, omdat die de zuiverheid van het geloof zou aantasten. Het boek over de dopersen in Nederland (genomen over een periode van vier en een halve eeuw) is een standaardwerk te noemen gezien het redelijk complete overzicht van het Nederlandse doperdom in al zijn facetten. Niet alleen de historische wortels worden beschreven, de geloofsopvattingen en de martelaarsgeschiedenissen, maar ook geven de auteurs een overzicht van alle activiteiten op het gebied van gemeentelieven, zending, onderwijs en de positie in de maatschappij. Het boek eindigt met 1980, maar versluiert daarmee de snelle teruggang van de doopsgezinden van het laatste decennium. Een teruggang die overigens al in vorige eeuwen begon. Voor de herinnering aan een eigen bestanddeel van de Nederlandse cultuur, is het goed om kennis van dit werk te nemen.

Klaas van der Zwaag

Otto J. de Jong, *Geschiedenis der kerk* (Nijkerk: Callenbach, 1992) 411 blz., prijs f 59,50.

Het bekende handboek van de geschiedenis van de kerk dat H. Berkhof in de oorlogsjaren schreef, is inmiddels een bekende gast in vele huizen. Het heeft als eerste oriëntatie in het landschap der kerkgeschiedenis grote verdienste gehad. Maar zoals elk kerkhistorisch handboek moest het bij gelegenheid herzien en aangevuld worden. Beleeft de editie van Berkhof zes herdrukken tot 1955 (sinds de eerst uitgave in 1942), de zevende tot en met de negende druk kwam tot stand in samenwerking met de Utrechtse kerkhistoricus O.J. de Jong (inmiddels ook emeritus). Toen de tiende druk in 1980 verscheen, was deze geheel op naam van Otto J. de Jong geschreven, op uitdrukkelijk verzoek van de oorspronkelijke auteur Berkhof.

De tekst werd toen geheel herschreven en opnieuw ingedeeld in zeven perioden: 1. de vroege kerk (tot 312), 2. de staatskerk (312-1100), 3. De machtskerk (1100-1500), 4. de scheurende kerk (1500-1600), 5. de bevoogde kerk (1600-1775), 6. de betwijfelde kerk (1775-1914) en 7. de bestreden kerk (1914-1978). In de nu verschenen twaalfde druk zijn in een nieuw hoofdstuk (53) de ontwikkelingen tot op vandaag bijgewerkt. Toch blijft dit laatste een onbevredigend aspect van het boek, want hier wordt in zes bladzijden de ontwikkelingen vanaf 1978 verwerkt, waarbij alle belangrijke zaken over kerken alsmede de maatschappelijke ontwikkelingen in kort bestek samengevat moesten worden. Het beeld wat daardoor opgeroepen wordt is veel te kort om waarheidsgetrouw te zijn. Sommige dingen (zoals ten aanzien van Samen op Weg) zijn ook weer achterhaald.

Het boek is bedoeld als een handboek en heeft als intentie, zoals H. Berkhof het formuleerde: "een theologische, kritische kerkgeschiedenis, maar dan voor niet-theologen begrijpelijk". Zo laat het zich goed lezen. Het boek biedt een eerste en betrouwbare kennismaking met de vaak roerige wereld van de christelijke kerk, een kennismaking die uiteraard nooit anders kan zijn dan vluchtige. De periodisering zal zeker hier en daar tot vragen leiden, maar geeft wel een globaal inzicht in de verschillende perioden van de kerkgeschiede-

nis. Alleen was ik benieuwd of er geen benaming is voor de periode van 1978 tot heden. De periode van "de bestreden kerk" (als titel van hoofdstuk 7) loopt in het boek officieel af in 1978.

Klaas van der Zwaag

David W. Bebbington, *William Ewart Gladstone. Faith and Politics in Victorian Britain* (Grand Rapids: Eerdmans, 1993) 270 blz., prijs \$14,95.

Op het eerste gezicht is het opmerkelijk om in een serie *Library of Religious Biography* een levensbeschrijving van de Engelse staatsman Gladstone (1809-1898) te vinden. Na lezing van dit boek echter, is die keuze volledig gerechtvaardigd en is het een winstpunt dat er in deze serie niet alleen theologen opgenomen zijn. Het interessante van dit boek is het thema van de wisselwerking tussen geloof en politiek. Het leven van Gladstone is bij uitstek geschikt om die relatie te onderzoeken omdat hij een toegewijd christen was en het politieke stelsel van het negentiende eeuwse Engeland dat op het hoogtepunt zijn macht was blijvend heeft gevormd.

Behalve dat Bebbington een informatief boek schreef over deze staatsman en tegelijkertijd een goede introductie over de geschiedenis van Engeland in de vorige eeuw biedt, houdt hij ook de spanningen in Gladstones leven goed in stand. Hij pendelde tussen de Tories en de Whigs, de conservatieven en de liberalen en manoeuvreerde tussen High Church en Low Church, tussen pluralisme en homogeniteit, tussen theoretische beschouwingen en praktische politiek, tussen handhaving van de bestaande orde en noodzakelijke vernieuwingen.

Gladstone werd in 1809 in de evangelische sfeer van een rijke koopmansfamilie in Liverpool geboren, bezocht de eliteschool Eton en bereidde zich voor op het predikantsambt aan de Universiteit van Oxford. Onder invloed van zijn studie van Aristoteles raakte hij ervan overtuigd dat natuurlijke instellingen goddelijk zijn en koos hij voor de Anglicaanse kerk, monarchie en aristocratie. Hij ging anders denken over de doop, niet als wedergeboorte, maar als begin van geestelijke vernieuwing van

de gelovige onder leiding van de staatskerk. Hij voelde zich daarvoor helemaal thuis bij de conservatieve Tories. Door zijn vele speeches tegen de hervormingen in de staat, die ook de kerk zouden treffen, viel hij in de smaak bij de graaf van Newcastle die hem afvaardigde als member of parliament namens zijn district.

In de politieke arena waren genoeg problemen: de Anglicaanse Kerk zorgde beter voor zichzelf dan voor haar lidmaten en drukte ook haar lasten op leden van andere kerkgenootschappen; de Graanwetten beschermden de boeren, maar benadeelden de arbeiders. Dit leidde tot een splitsing in de Conservatieve partij, waarbij Gladstone in de liberale vleugel terecht kwam. In een nieuw kabinet werd hij minister van financiën en streefde hij ernaar om de verschillende klassen tegemoet te komen. Zijn doel was om op basis van zijn levensbeschouwing de algemene welstand te bevorderen en allerlei obstakels te verwijderen. Deze opvatting bereidde zijn steun voor vrijhandel voor. Door de politieke gevolgen van de Krimoorlog, vooral de belastingverhoging en het gebrek aan efficiëntie, raakte Gladstone teleurgesteld in de Tories en nam in 1859 deel aan de Whigregering van Lord Palmerston. Dit was een cruciale beslissing en Bebbington verklaart deze ommezwaaai door te wijzen op de veranderde reputatie van Gladstone, terwijl zijn principes om door conservatieve middelen misstanden op te ruimen gelijk bleven. Interessant is dat hij in Engeland met soortgelijke thema's te maken had die in Nederland aan de orde waren, zoals onderwijs, het gezag van de kerk en de macht van de Kroon.

Gladstone had het nooit zo ver gebracht als hij star bij zijn principes was gebleven. Toen hij prime minister werd in 1868 veranderde zijn ideeën onder invloed van de praktijk. Zo steunde hij kiesrecht voor allen die belasting betaalden, stemde hij toe de Anglicaanse Ierse staatskerk haar voorrechten verloor omdat dat onhoudbaar was in een katholiek land en hervormde hij het onderwijsstelsel. Bebbington wijst de beschuldiging dat deze opportune verandering hypocriet was van de hand en trekt een interessante parallel

met de wijziging van Gladstones literaire voorkeur van de vaste principes van Aristoteles naar de levendige geschiedschrijving van Homerus.

In zijn latere regeerperiodes verloor hij de greep op zijn buitenlands beleid omdat hij alles te zuinig wilde doen en teveel dacht in sjablonen van ras en beschaving. Toch bleek zijn sterke rechtvaardigheidsgevoel weer bij zijn voorstel van Home Rule voor Ierland. Hoewel hij de 80 al gepasseerd was zette hij zich er volledig voor in, maar zag zijn campagne geblokkeerd in het Hogerhuis. Daarop trok hij zich terug uit de politiek op zijn landgoed en werkte aan artikelen. In 1898 stierf hij en werd hij onder groot eerbetoen begraven.

Gladstones leven werd gekenmerkt door hard werken, intelligentie, redenaarstalent en geloof. Hij leidde eredensten thuis en verdedigde tevens openlijk het orthodoxe geloof. Het ontbrak hem echter aan inlevingsvermogen op het persoonlijk vlak waardoor hij omstanders (koningin Victoria) en soms medestanders van zich vervreemde.

Bebbington schreef een sympathiek portret van deze Engelse staatsman. Hij neemt Gladstones standpunten serieus, ook als ze ons als twintigste eeuwse dissenters onhoudbaar schijnen. Bebbington ziet Gladstones tekorten niet over het hoofd, maar maakt ze begrijpelijk in het licht van zijn tijd. Wellicht werden zijn standpunten toch meer door zijn stand bepaald dan Bebbington voor doet komen. Aan de andere kant, hoewel Gladstone vaak de belangen van zijn eigen klasse beschermde, zette hij zich persoonlijk in voor liefdadigheid en was hij niet corrupt. Vooral op zijn economische denkbeelden die voorzienigheidsgeloof veronderstelden valt kritiek uit te oefenen. Gladstones leven maakt duidelijk dat de invloed van het geloof op de politiek geen eenrichtingverkeer is, maar een wisselwerking. Hij meet hem naar Gladstones eigen maatstaven en waardeert zijn ernstige streven om als christen te leven ook in het publieke veld. Hij was bereid er politieke nederlagen voor te leiden. Het is zeer de moeite waard om via dit vlot geschreven en goed gedocumenteerde boek kennis te nemen van en zich te laten inspireren door de enorme produktiviteit en in-

tegriteit van deze "most eminent of the eminent Victorians".

Hans Krabbendam

Nannie Kuiper, Nico Out e.a., *Mondriaan voor beginners* (Goes: De Koperen Tuin, 1994) 50 blz., prijs f 14,90.

In dit Mondriaan-jaar zal ongetwijfeld de naamsbekendheid van de schilder toenemen, al is het vooralsnog niet erg waarschijnlijk dat hij een even grote populariteit zal bereiken als Van Gogh in "zijn" jaar 1990. Daarvoor is Mondriaans werk nu eenmaal iets te ontoegankelijk voor wie zich weinig moeite getroost er in door te dringen. Wie daarin iets verder wil komen en zich nog een beginner voelt, wordt op zijn wenken bediend door een onlangs verschenen publicatie. Door een aantal schrijvers is een boek gemaakt dat *een kennis-making* biedt met leven en werk van de kunstenaar. Het beoogde lezerspubliek: iedereen van 12 jaar en ouder met interesse voor Mondriaan. Daartoe is de tekst eenvoudig gehouden, zijn er veel illustraties opgenomen, en zelfs enkele doe-opdrachten om te ervaren hoe een en ander werkt. Het boek geeft een tamelijk compleet beeld van Piet Mondriaans kunst. Tegelijk is het een bewust onevenwichtig beeld. Het is namelijk een initiatief van de Stichting Zeeland-Mondriaan-1994, die zich ten doel stelt de Zeeuwse (meer bepaald: de Domburgse) periode van Mondriaan voor het voetlicht te halen. De helft van het 50 pagina's tellende boekje wordt daarvoor dan ook gebruikt. Dat is geen bezwaar omdat een tot nog toe vaak onderbelichte periode betreft. Er wordt in het boekje volop aandacht gevraagd voor een stukje geschiedenis: het merkwaardige fenomeen Domburg aan het eind van de vorige en het begin van deze eeuw. Een plaatsje waar een Badpaviljoen, een Badhotel en sjeke villa's verrezen, 's zomers bezocht door rijke families uit heel Europa die er genezing van hun kwalen zochten bij de befaamde dokter Mezger. Het contrast met de plaatselijke bevolking met hun eenvoudige behuizing en levenswijze was enorm.

Vanaf het begin van deze eeuw was er ook sprake van een kunstenaarskolonie op Walcheren, waarbij men echter niet aan een

echte groep moet denken. Jan Toorop was de spil waar alles om draaide. In een op zijn aanwijzingen opgetrokken tentoonstellingsgebouwje lieten de kunstenaars jaren achtereen hun werk zien. De bedoeling is dat dit in verband met het Mondriaanjaar weer zal verrijzen als onderdeel van een nieuw te bouwen Domburgs museum.

Van 1908 tot 1916 kwam Mondriaan met tussenpozen in Domburg schilderen. Hij volgde er even Toorop na in diens luminisme (schilderijen bestaande uit lichte kleurvlakjes) maar ontwikkelde zich hier tot iemand met een geheel eigen gezicht. Aan de hand van gegevens als de kerktoren van Domburg en de vuurtoren van Westkapelle werd zijn werk gaandeweg strakker en eenvoudiger van vorm en kleur. Maar vooral de zee trok hem aan. Mondriaan ging meer en meer het vlakke karakter van het schilderij benadrukken; enige jaren later zou hij zo één van de belangrijkste vertegenwoordigers van de abstracte kunst worden. Het boekje biedt ook een, zij het beknopt, overzicht van die verdere ontwikkeling tot aan de dood van de schilder in New York. Het is goed te gebruiken als kennismaking; zeker wanneer men de afgebeelde werken vervolgens in het echt gaat bekijken.

Adri Geelhoed

Fritz Stern, *Goud en ijzer. Bismarck, Bleichröder en het ontstaan van het Duitse Rijk* (Agon: Amsterdam, 1992) 784 blz., prijs f 69,90.

De totstandkoming van het Duitse rijk van 1870, het rijk van de bekende Duitse kanselier Bismarck, is deels te danken aan de bankier van Bismarck, de jood Gerson Bleichröder. Zo luidt, kort gezegd, de these van het dikke boek van de Amerikaanse historicus Fritz Stern. Het boek dat stamt uit 1977 is pas in 1992 in het Nederlands vertaald. Het boek is het ook waard om in Nederland aandacht te krijgen en gelezen te worden. In ons land blijft de aandacht voor Duitsland vaak beperkt tot de twintigste eeuw en dan nog bij voorkeur tot de eerste vijftig jaar van die eeuw. Dat bepaalt het beeld van Duitsland en de Duitser. Stern beschrijft, aan de hand van een uitgebreide briefwisseling tussen Bismarck en

Bleichröder, dat gedeelte van de Duitse geschiedenis waarin het rijk tot stand kwam dat de eerste helft van de twintigste eeuw gedomineerd heeft met twee verschrikkelijke oorlogen. Het is dan ook geen wonder dat dit rijk door Duitse historici druk bestudeerd is en dat de meningsverschillen over de plaats van dat rijk in de Duitse geschiedenis hoog oplopen.

Het debat tussen historici over continuïteit en discontinuïteit in de Duitse geschiedenis wordt nog altijd met veel emotie gevoerd. De belangrijkste strijdvraag is of er een lijn van Bismarck naar Hitler loopt, van het tweede naar het derde Duitse rijk. Ik zal dat debat niet uitgebreid behandelen maar één dominante stroming aanhalen waarin de continuïteit wordt verdedigd. De these van de bedoelde historici luidt dat het tijdperk van 1871, de datum waarop het tweede Duitse rijk werd gegrondvest doordat Bismarck de Fransen in Versailles een vernederende vrede afdwong, tot 1945 wordt gekenmerkt door een economische modernisering die niet werd vergezeld van een politieke modernisering (i.e. democratisering). De staat hield in dat tijdperk de democratie tegen.

Eén van de methoden om dat te doen was het stigmatiseren van minderheden. Bismarck, een bekwaam manipulator in het politieke en maatschappelijke krachtenveld, wees bijvoorbeeld afwisselend katholieken en socialisten aan als vijanden van het volk. In de politieke cultuur die aldus gecreëerd werd, vond het antisemitisme, dat na 1870 verhevigd opkwam, een gunstige voedingsbodem.

Stern laat in zijn boek zien dat Bleichröder op beslissende momenten van de grondvesting van het tweede Duitse rijk nadrukkelijk aanwezig was. Hij was dat bijvoorbeeld in 1866 toen Bismarck oorlog moest voeren met Oostenrijk om de Pruisische dominantie te vestigen, een oorlog die hij zou winnen door het geld van Bleichröder. Maar niet alleen door het geld van de bankier. Bleichröder mengde zich in de manipulaties van Bismarck om binnenlandse steun te verwerven door een brug te slaan naar liberale tegenstanders van Bismarck. En Bleichröder zorgde voor fondsen om Hongaarse revolutionairen te financieren die

voor destabilisatie van Oostenrijkse rijk moesten zorgen. Daarnaast deed Bleichröder de kanselier frequent politieke en financieel-economische observaties toekomen. Mede door zich de positie van Bismarcks vertrouweling te verwerven, raakte hij zeer goed geïnformeerd over de politieke ontwikkelingen in binnen- en buitenland. Binnen- en buitenlandse politici en diplomaten wisten dat en maakten daarvan gebruik.

Behalve dat Bleichröder zo zijn hand- en spandiensten verleende, kon hij ook verdienen aan de oorlogen van Bismarck. Hij mocht in de jaren zestig contributies innen van verslagen volken. En in de jaren zeventig was hij betrokken bij de regeling van de Franse herstelbetalingen. Gelukkig beperkt Stern zich niet tot een beschrijving van Bleichröders politieke en financiële handelingen maar gaat hij uitgebreid in op diens pogingen om zich een hoge positie te verwerven in de Duitse maatschappij. Bleichröder zuchtte naar erkenning en acceptatie. Hij schreef daartoe uiterst onderdanige brieven aan zijn beschermheer Bismarck en overlaadde hem met kleine attenties. En niet alleen Bismarck, ook anderen deelden in de cadeaugeverij van de buitenstaander. Bleichröder gaf feesten en richte diners aan, nodigde het *crème de la crème* van de Berlijnse society uit en overlaadde hen met overvloed. En natuurlijk bezat hij zijn machtspositie aan het hof van Bismarck.

Hij vertoonde het typische gedrag van de *nouveau riche*, die alles deed om er maar bij te horen. Maar net als de *nouveau riche* bleef hij toch buiten staan. Dat hij buiten bleef staan, zeker aan het einde van zijn leven, had alles te maken met zijn afkomst. Hij was jood.

Naar Sterns opvatting is het leven van Bleichröder exemplarisch voor de geschiedenis van het Duitse jodendom in de negentiende eeuw. Hij profiteerde van de mogelijkheden tot sociale stijging die de joden werd geboden door de opkomst van het liberalisme en de democratisering die mede daarvan het gevolg was. "Hij werd gerespecteerd, naar de mond gepraat, op fluistertoon belasterd maar overal in de Duitse maatschappij gingen de deuren voor hem open -

meestal de achterdeur" zoals Stern karakteriseert (pag. 589). Zelfs een verheffing in de adelstand viel hem ten deel. Formeel was hij gelijkberechtigd. Hij werd zelfs een vurig patriot, uiterst loyaal ten opzichte van de staat die hem bescherming bood. Op de achtergrond echter bleef spelen het wantrouwen en de minachting. Joden bleven joden. De assimilatie was nooit totaal. (Het is belangrijk om op te merken dat Duitsland zich wat dat betreft niet volledig onderscheidde van andere Europese landen.) In de jaren tachtig van de vorige eeuw veranderde het klimaat echter. Er kwam een sterk antiliberaal nationalisme op dat vergezeld werd door een storm van antisemitisme. Dit antisemitisme was veel kwaadwilliger dan het tot dan toe was geweest. Joden werden getekend als een gevaar voor de Duitse natie. Volgens Stern is de opkomst van dit virulente antisemitisme te wijten aan een complex van factoren. Een voornamelijk factor was de rancune die tegen joden gekoesterd werd vanwege hun snelle sociale stijging. Stern beschrijft vnl. aan de hand van Bleichröders zaak de opkomst van het antisemitisme en geeft zo vlees en bloed aan abstractere verklaringscategorieën. Bleichröder was het prototype van de succesvolle jood en voldeed eveneens aan het aloude stereotype van de woekeraar. Hij werd dan ook het mikpunt van lastercampagnes die hem in het daglicht stelden als kapitalist, speculant en intrigant. Het levenseinde van Bleichröder was dan ook bitter. Naast de gebruikelijke beschimpingen, bedelarijen en afpersingspraktijken die rijke lieden ten deel vielen, droeg hij de pijn van het antisemitisme voortdurend bij zich, zoals Stern dramatiserend stelt. De karakterisering 'dramatiserend' doet denken aan de wereld van toneel en literatuur. Het boek van Stern laat zich dan ook bijna lezen als een roman, een roman over het ontwikkelingsproces van een man. Maar daarnaast bevat het een grote hoeveelheid informatie over de Duitse politiek en maatschappij aan het einde van de vorige eeuw. Die combinatie maakt het tot een aansprekend en veelzijdig portret van een fundamentele periode in de Duitse geschiedenis.

Rien Rouw

Rob van Ginkel, *Tussen Scylla en Charybdis. Een ethohistorie van Texels vissersvolk (1813-1932)* (Amsterdam: Het Spinhuis, 1993) 348 blz., prijs f 37,50.

Vissers moeten tussen de klippen van de grillen van de natuur en van de economie door zeilen. Over de wisselwerking tussen het economisch overleven en de veranderingen op hun levenswijze en levensbeschouwing gaat dit bekroonde proefschrift van de antropoloog van Ginkel. Het boek komt duidelijk uit de hoek van de sociale wetenschappen, wat zich ondermeer uit in zinnen waarbij historici even moeten slikken: "Adaptatie is een intrinsiek contradictoire dynamiek,..." Maar de "diachronische" (=historische) aanpak brengt dit onderwerp voor de historicus op herkenbaar terrein. Het is zeker een belangwekkend project omdat het om actuele zaken gaat als omgang met milieu, politieke veranderingen en economische schommelingen. De periodisering, tussen Napoleon en de Afsluiterij, en de locatie van Texel als relatief geïsoleerd maar ook deelnemend aan internationale netwerken, zijn goed gekozen. De auteur legt een stevige basis met zijn beschrijving van de lokale geschiedenis, de economische en demografische ontwikkelingen, en de visserij. Samen met de romantische sfeer die de zee met zich meebrengt vormen deze ingrediënten een smakelijk geheel. Vooral het eind waarin de verschillen in gedrag tussen de vissers van het "orthodoxe" Oostereind en het "vrijzinnige" Oudeschild worden verklaard trekt de aandacht.

Van Ginkel wijst enkele generalisaties van andere sociale wetenschappers af die de mens als Homo Economicus betitelen, die door uit eigen belang het gemeenschappelijk bezit van de zee exploiteren en uiteindelijk ten gronde richten van de hand. De vissers van Texel blijken niet autonoom, egoïstisch en immoreel te zijn. De vrije exploitatie in de oestervangst en het zee-rasbedrijf die enkele decennia floreerden betekenden het einde van deze bedrijfstakken, maar waren ook niet te redden geweest door reglementering. Bovendien werkten marktverschuivingen en het klimaat tegen.

Een andere mythe die de schrijver overtuigend ontmaskert is dat vissers eenzijdige individualisten zijn. De Texelse vissers waren flexibel en spreidden hun vangsten van oesters, naar zee-garnas, garnalen, schelpdieren en later naar verschillende soorten haring. In hun aanpassingen speelden onderlinge structuren van afhankelijkheid een grote rol: kredietverleners, opkopers, winkeliers en handelaars hadden net zoveel belang bij goede vangsten als de vissers zelf. Alleen de relatie met tussenpersonen was vaak negatief en confronterend. Ook organiseerden vissers zich in verenigingen die hun belangen behartigden en die hun risico's bij schipbreuk afdekten.

Hoewel Texel voor de buitenstaander een eenheid leek waren er duidelijke scheidingslijnen tussen de belangrijkste dorpen, het elite Den Burg, het rode Oudeschild en het christelijke Oostereind. In de havenplaats Oudeschild leefden de inwoners het dichtst bij de armoedegrens en was er veel onderlinge hulp (en ik vermoed dat de auteur hier het liefst zou toeven). Hoewel Oostereind zich in het begin van de 19e eeuw nauwelijks intensiever met godsdienstzaken bezig hield, ontstond er rond 1850 wel een orthodoxe stroming, eerst in een afgescheiden (later gereformeerde) kerk, maar later ook binnen de Hervormde gemeente. Van Ginkel verklaart deze ontwikkeling uit de drang om vooruit te komen en meer houvast te krijgen, waardoor ze voor een striktere vorm van zelfdiscipline in de orthodoxie verkozen. Deze veronderstelling is niet sterk onderbouwt; op zijn minst zou deze hypothese met gegevens uit lidmaatschapboeken en persoonlijke getuigenissen moeten worden aangetoond. Omdat Oostereind vissers anderhalf uur gaans van de haven in Oudeschild woonden gingen ze zich op de Noordzeevervisserij toeleggen die grotere risico's met zich meebracht, waren ze afhankelijker van de natuur en blijkbaar ontvankelijker voor orthodox geloof. Ze waren individualistischer en kapitalistischer ingesteld. Hoewel de schrijver niet de simplistische directe relatie tussen calvinistisch geloof en kapitalisme aanhangt en die zelfs bestrijdt, zou je uit lidmaatschapboeken ook statistisch moeten

kunnen aantonen dat verdergaande rationalisatie bij vrijzinnigheid hoort. Ik betwijfel of er zo'n verband bestaat. Dat Oudeschild meer een arbeidersmentaliteit had, mag waar zijn, maar de verklaring dat ze proletariseerden omdat ze meer van het maaien van zeewier afhankelijk waren dan de Oostereinders lijkt Van Ginkel op pag. 98, waar sprake is van veel meer Oostereinder zeewiermaaiers, tegen te spreken.

In dit boek blijft de koppeling tussen economisch handelen en levensovertuiging problematisch. Men zou verwachten dat er in Oudeschild ook inhoude-lijk verzet tegen de Noordzeevervisserij was en niet alleen onvermogen om grotere bedrijfsinvesteringen te doen. Ook de geloofsinhoud van de gereformeerden blijft een abstractie. Preken en kerkeradsnotulen moeten toch indicaties over denken over bezit en winststreven bevatten, maar daarover horen we niets. Ook de aandacht die besteed wordt aan de scheuring rond ds J.J. Buskes in 1927 gaat niet dieper op de inhoud van het geloof in, terwijl het ontstaan van de kruisgemeente in de negentiende eeuw juist meer analyse behoeft. Dat de bekarakteriseringen van de twee stromingen vooral uit de monden van het andere kamp komen versterkt het karikatuurale gehalte.

De economische beschrijving is veel beter gelukt dan de religieuze. Maar daarmee wil ik dit boek niet afdoen, want het is veel moeilijker om aan de binnenkant van mensen te komen dan om hun uiterlijk gedrag te beschrijven. Van Ginkel heeft een zinvol project opgezet en dat zeer leesbaar beschreven. De keuze van de deelonderwerpen, die de structuur van het boek bepaalt, zorgt voor een overzichtelijk en samenhangend boek, dat aansluit bij internationale discussies. Voor een historicus voegen zinnen als "we live in an environment, we adapt to it, the adaptation changes it, and the change influences the way we behave" (272) niets toe. Eigenlijk is het boek ook een kritiek op te makkelijke generalisaties en het had nog luider kunnen klinken als de inhoud nog historischer was geweest.

Hans Krabbendam

Mondriaan voor beginners f 14,90
zijn leven en werk / Zeeuwse jaren
Nannie Kuiper, Nico Out, Melanie Verhoeven e.a.

'Mondriaan voor beginners' beschrijft het leven en werk van Piet Mondriaan, vanaf zijn jeugd in Winterswijk tot zijn laatste jaren in New York. Ruime aandacht wordt besteed aan de jaren dat hij 's zomers in de badplaats Domburg werkte aan de reeksen 'duinen', 'zee', 'boom' en 'toren' en de Domburgse kunstenaarskolonne o.l.v. Jan Toorop.

Stilte over Zeeland, de wereld van Johan Melse
Jan Bruijns f 24,90

In houtsneden legde Johan Melse zijn liefde voor het Zeeuwse landschap vast. Hij had oog voor de schoonheid van het kleine, waarin hij een grotere hand zag dan die van hemzelf. Een versleten vat in de sneeuw noemde hij 'een sieraad Gods'.

De kunstenaar geloofde in de Ecclesia Una Sancta: de kerken die zich alle op Christus beroepen zouden meer de eenheid moeten benadrukken, in plaats van hun verdeeldheid. Zijn religieuze werk - voor de oorlog geplaatst in Pniël en andere christelijke gezinsbladen - was een getuigenis van hoop en liefde.

*Deze mooie boeken zijn uitgegeven door
boekhandel en uitgeverij De Koperen Tuin.
Verkrijgbaar in iedere kwaliteitsboekhandel!*

Jan de Prentenknipper,
volkskunst langs 's Heeren wegen
Joke en Jan Peter Verhave geb f 59,90

In de vorige eeuw leunde Jan de Prentenknipper langs de deuren met bijbelprentjes, die hij zelf had gesneden en gekleurd. Als een landbouwer hem een paar dagen onderdank verschaftte, maakte hij uit dankbaarheid voor hem een grote boerderijprent. Het werk toont het landleven en de godsdienstige beleving van de plattelandsbevolking in vele facetten.

De ramp, een reconstructie
Kees Slager geb. f 65,-
pbk f 49,90

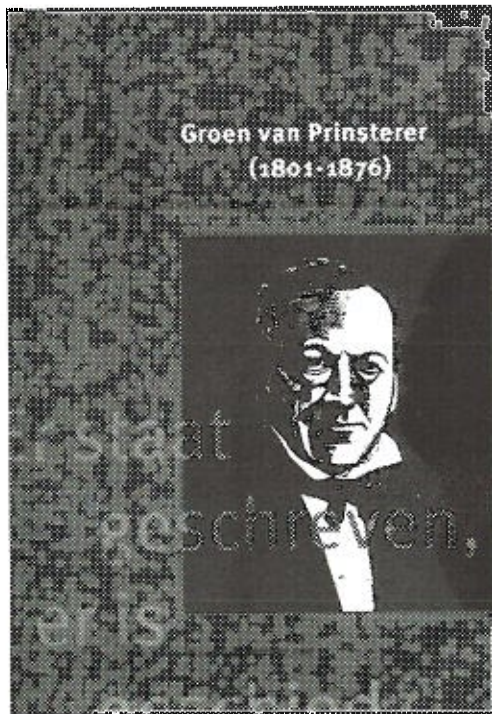
Vissers verhalen over hun leven in de delta
Kees Slager en Paul de Schipper geb. f 49,90

Kees Slager beschrijft de schokkende gebeurtenissen tijdens watersnoodramp van 1953 in een meesterlijk werk: 'De ramp, een reconstructie'. Het verhaal wordt grotendeels verteld door meer dan 200 geïnterviewden die het zelf meemaakten.

Eerder schreef Kees Slager in twee prachtige boeken over het leven van de landarbeiders (uitverk.) en dat van de vissers in zuid-west Nederland.

De Koperen Tuin

Gasthuisstraat 12-14 4461 JS Goes
tel. 01100 - 31072 fax 01100 - 30241

Focus-katern nr. 1

A. Slob: Groen van Prinsterer (1801-1876)
Doelgroep: Bovenbouw HAVO en VWO
56 blz.
Prijs f 15,- (excl. verzendkosten)

■■■■■■■■ KOOL BOEKEN ■■■■■■■■

Nieuw adres!!
HOOFDWEG 204 - 6744 WR EDERVEEN

BOEKHANDEL

voor al uw nieuwe Bijbels, boeken, CD's, muziek-, vertel- en preekcassettes, uw wenskaarten, etc.

ANTIQUARIAAT, met daarin onder andere:

- ▶ oude Statenbijbels, Bijbelverklaringen, theologische werken
- ▶ leesboeken voor jonge en oud
- ▶ natuur-, oorlogs-, en geschiedenisboeken
- ▶ boeken over het Koninklijk Huis
- ▶ gedichtenbundels

GESPECIALISEERD

in antiquarische werken uit en over de tijd van de **Reformatie**, de **Nader Reformatie**, de **Afscheiding** en het **Reveil**. Daarnaast veel **geschiedwerken** en **oude Bijbels**.

■■■ Voor al uw oude en nieuwe boeken ■■■
ook voor inkoop of inruil van uw oude boeken; enkele stuks of gehele bibliotheken tegen een snelle goede taxatie, contante betaling en discrete afwikkeling!

KOOL BOEKEN

Hoofdweg 204 6744 WR Ederveen
tel. 08387-4290
b.g.g. ('s avonds) 08385-13978